

OK

OMA
KEEL

keeleajakiri
kõigile
nr 1
sügis 2000

Kuhu küll kõik murded jäid
tegija ja point ruulib
Sada uut keeleraamatut
Neli kasulikku keelenõuannet
Johannes Aavik 120

Oma Keel

nr 1 / sügis 2000

Oma Keel

Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetuskolleegium: Mati Erelt, Tiiu Erelt, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Krista Kerge, Helmi Neetar, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Tõnu Tender, Jüri Valge, Jüri Viikberg

Toimetuse: Maire Raadik, Hille Saluäär

Toimetuse aadress: Emakeele Selts, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

e-post: es@eki.ee

Kujundus ja küljendus: Tiit Hennoste, Roosmarii Kurvits

Trükk: Bookmill, Tartu, Võru 3

ISSN: 1406-6599

Oma Keele väljaandmist toetab haridusministeerium

© Emakeele Selts 2000

Autoriõigus: artiklite autorid

Sisukord

Mati Erelt <i>Saateks</i>	5
Haldur Õim <i>Keeleuurimine ja keeleteooria läbi aegade</i>	7
Karl Pajusalu <i>Veske ja Veski ehk Kuhu küll kõik murded jäid</i>	18
Tiiu Erelt <i>Mida tahab keelekorraldus.</i>	23
Jüri Valge <i>Rohkem keeli – rohkem Euroopat</i>	27
Maire Raadik <i>Tegija</i>	34
Reet Kasik <i>Mis nad siis tulevad meie õue peale</i>	40
Tiiu Erelt <i>Elajas</i>	42
Tiina Leemets <i>Austus ei sõltu algustähest</i>	45
Tiit Hennoste <i>Sissejuhatus suulisesse eesti keelde</i>	48
Hille Saluäär <i>Selges eesti keeles: point ruulib</i>	58
 Personaalia	
Valve-Liivi Kingisepp <i>Julius Mägiste 100</i>	59
Tiiu Erelt <i>Johannes Avik, 120 aastat tagasi sündinud Saaremaa mees</i>	65
 Keeleraamatud	
1999.-2000. aastal ilmunud keeleraamatud (Hille Saluäär, Maire Raadik)	73
 Kroonika 1999–2000	
(Tõnu Tender, Maire Raadik)	81

Armas lugeja!

Teie käes on Emakeele Seltsi uue keeleajakirja avanumber. Oma Keel on esimene kõigile keelehuvilistele mõeldud ajakiri Eestis. Kõik seni meil ilmunud keeleajakirjad on olnud filoloogide teadusajakirjad. Niiugune oli 1922–1940 ilmunud Emakeele Seltsi Eesti Keel ning praegused Keel ja Kirjandus ning Linguistica Uralica. Ainus laiemale lugejaskonnale suunatud eesti keele alane jätkväljaanne on olnud Emakeele Seltsi Kodumurre, mis ilmus 1980. aastate lõpuni, kui ta mitme ebasoodsa asjaolu kokkulangemise tõttu oli sunnitud oma ilmumise lõpetama. Kodumurre oli eelkõige murdeväljaanne. Ta oli mõeldud murdehuvilistele ja tema põhieesmärke oli abistada murdekogujaid ning tõmmata kogumistööle kaasa uusi inimesi. Väljaandes avaldati küsitluskavu, kogumisjuhendeid, populaarseid kirjutisi ning ülevaateid murretest ja murdeuurimistööst, murdekogujate mälestusi, murdetekste jm. Siiski sisaldas juba Kodumurregi üksikuid kirjutisi, mis murdetemaatikast eemale jäid, nagu kirjutisi muudest keeleuurimise valdkondadest, soome-ugri ja maailma keeltest, tuntud keelemeestest, uurimisreiside ülevaateid ja mõndagi muud. Väga väärtuslik oli üksikasjalik keelesündmuste kroonika, mida mujalt kui Kodumurredest õigupoolest ei leiagi.

Emakeele Seltsi üks tähtsamaid põhikirjalisi ülesandeid on kaasa aidata eestlaste paremale emakeele tundmisele kõige laiemas mõttes. Seltsi juhatus ja paljud teised seltsi liikmed on leidnud, et seda ei saa teha Kodumurre taaselustamise kaudu. Vaja on sagedamini ja korrapäraselt ilmuvat ajakirja, mis ei piirduks murdekirjutistega ega oleks samas ka puht keelehoolde ajakiri, vaid valgustaks keeleasju iga kandi pealt. Me tahaksime kujundada oma lugejates teadmist, et eesti keel ei ole ainult kirjakeel ega ka ainult kohalikud murded, vaid paljude keelekujude keeruline süsteem. Seda paljusust ühtsuses püüab toonitada ka ajakirja nimi Oma Keel. Tahame suuremat sallivust teiste keelekujude – oma keelte – suhtes, kuid samas näidata, et igal keelekujul on oma

normid ning ühiskonnas oma kindel koht ja aeg. Loomulikult on aja- kirjas kesksel kohal kirjakeele hoole, sest on ju kirjakeel tänapäeva ühis- konnas ikkagi kõige olulisem keelekuju, mille käekäigust oleneb eesti rahva tulevik kõige rohkem. Kavatsime käsitleda nii üldkeele kui ka oskuskeele ja nimede probleeme. Tahame aidata vabaneda meid üha rohkem ohustavast rahvuslikust alaväärsuskompleksist ja näidata, et eesti keel ei ole millegi poolest halvem inglise, soome ja teistest kultuur- keeltest. Kavatsime rääkida keelepoliitikastki nii meil kui ka mujal. Tut- vustame asutusi, kus tegeldakse eesti keelega, räägime ka tuntumatest keeleteadlastest ja sellest, mida nad teevad. Igas numbris kavatsime tutvustada uusi keeleraamatuid ning nii, nagu omal ajal Kodumurdes, esitada keelesündmuste kroonika. Küllap veel mõndagi muud.

Kirjutiste valikul ja ainestiku esitusviisil peame eriti oluliseks, et kõik see oleks huvitav, vajalik ja jõukohane ka gümnaasiumiõpilastele. Oleneb ju meie keele tulevik ennekõike noortest.

Oma Keel hakkab esialgu ilmuma kaks korda aastas.

Head lugemist!

Mati Erelt
Emakeele Seltsi esimees
Tartu ülikooli eesti keele professor

Keeleuurimine ja keeleteooria läbi aegade

Haldur Õim

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse professor

Keeleteaduse tuumaks on keeleteooria

Iga teaduse tuumaks on teooria, mis seletab selle nähtuse olemust, mida teadus uurib. Keeleteadus uurib (inim)keelt, niisiis on keeleteooria ülesanne seletada, mis on inimkeel. Keeleteadus ise on palju laiem mõiste kui keeleteooria. Kui vaadata teatmeteoseid, siis tavaliselt leiab neist keeleteaduse määratluse kujul „teadus, mis tegeleb keele teadusliku uurimisega”. Väljend *teaduslik* on sellise määratluse kriitiline osis. Mitte iga sugune keeleuurimine ei ole teaduslik ja järelikult ei kuulu ka keeleteadusesse. Keeleuurimise teeb teaduslikuks keeleteooriast lähtumine, ja keeleteoorial on siin kaheksugune roll. Esimene on see, millest juba juttu oli – keeli uuritakse, et luua teooriat. Ent teooria ei ole eesmärk omaette. Teooria on teisipidi vaadates see alus, millest lähtudes keelenähtusi uuritakse: teooria määrab nii selle, kuidas keelenähtusi uuritakse (metodoloogia ja metoodika), kui ka selle, mida uuritakse. Eri aegadel on arusaamad nii ühest kui ka teisest olnud üpris erinevad.

Keeleuurimise 25 sajandi pikkuses ajaloos on keeleteooria areng kulgenud lainetena. Lainetuse telgi võib valida mitmeti, kuid üks põhilisi on keele vormi ja sisu vahekorra käsitlemine.

Antiikaeg: filosoofid ja grammatikud

Kui alustada algusest, siis Antiik-Kreekas ja sellele järgnenud hellenismis eristatakse nn filosoofilist perioodi ja Aleksandria perioodi. Esimesel perioodil (eriti alates 5. sajandist e.m.a) tegelesid keelega filosoofid (sellest ka nimetus) ja arutleti keele olemuse üle: kas keel on loomulik/looduslik nähtus, mida inimesed ise oma tahtmise järgi eriti muuta

ei saa, või on see inimeste suvast sõltuv, konventsionaalne nähtus nagu näiteks kombestik või riietus. Vaidlus jätkub tegelikult tänapäevani: kuivõrd on inimese keelevõimel oma bioloogiline alus ja kuivõrd on see vaid inimese üldisematele intellektuaalsetele, laiemalt tunnetuslikele võimetele tuginev kihistus (nagu muugi inimkonna kirev kultuur). Tänapäeval ei vaidle küsimuse üle siiski ainult filosoofid, see on eelkõige eriteadlaste ala.

Aleksandria periood (3.–2. saj e.m.a) on saanud nime hellenismi maailma pealinna Aleksandria järgi, kus paiknenud suurde raamatu-kokku oli kogutud klassikalise kreeka kultuuri kirjalikke mälestisi. Keeleteaduse ajalukku on see periood läinud seetõttu, et siin töötati välja keele (algselt klassikalise kreeka keele) grammatika kirjeldamise süsteem: sõnaliikide eristamise alused, käändsõnade käänete süsteem, pöörsõnade kategooriate süsteem – kõik muidugi kreeka keelest lähtudes. Taustaks oli arusaam, et klassikaline kreeka keel, milles kirjutasid oma tööd Platon, Sophokles jt, on vahepealsete sajandite jooksul, eriti aga Aleksander Suure vallutuste järel, kus kreeka keel (kuid valdavalt kreeka kõnekeel) levis kaugele üle endise Kreeka piiride, ära rikutud. Et taastada ja säilitada klassikalise (kui ainsa õige) kreeka keele oskus – et seda keelt õpetada –, selleks oligi vaja selle detailset grammatikat.

Niisiis võib öelda, et tänapäevane keelekirjeldussüsteem sündis suu- resti vajadusest keelekasutust normida. Kuid siinses kontekstis pole see esmatähtis. Tähtis on see, et kõnealune kirjeldussüsteem ei saanud sündida ilma keele ehituse põhjaliku uurimiseta. Ja see, millesse süüviti, oli keele vormistikus kehtiv süsteem. Idee, et keele vormis kehtib oma süsteem ja seda saab uurida ning kirjeldada suhteliselt sõltumatult sisust (sõnade, tekstide tähendusest), sündis siin.

Aleksandrias alguse saanud keele vormikülje käsitus domineeris läbi kogu Rooma impeeriumi perioodi, keskajani välja.

Keskaja skolastikud: keel, loogika ja universalism

Keskaeg, mis paigutub Lääne-Rooma riigi langemise ja renessansi vahele ja mida üldiselt peetakse Euroopa kultuuri „pimedaks” ajaks, tõi ometi keeleuurimisse põhimõttelise pöörde. Ja mitte ainult keeleuurimisse, sest tegelikult sündis just sel ajal idee humanitaarteadustest vastandatult reaalteadustele. Keskajal loodi Euroopas esimesed ülikoolid. Ülikoolides õpetatavad ained jagunesid kahte suurde rühma, mida nimetati

trivium'iks ja *quadrivium*'iks. *Trivium*'i kuulusid grammatika, loogika ja retoorika – siin ongi humanitaarteaduste lähe. *Quadrivium*'i moodustasid aritmeetika, geomeetria, astronoomia ja muusika. Kokku olid need *artes liberales*, vabad kunstid, ja neist sai ülikooliõpetuse tuum.

Keeleteaduse seisukohalt vaadatuna on põhimõttelise tähtsusega muutus see, et keelt käsitleti ühes komplektis loogikaga – ehk mõtlemisega – ja retoorikaga. Tähelepanu keskpunkti tõusiski keele ja loogika seos, ehk teisiti öeldes nihkus fookus vormilt sisule. Keskaja keeleteaduse tunnusmõiste on spekulatiivsed ehk skolastilised grammatikad. Keele vormistiku kirjeldamise juurest siirduti keelte ühtse, universaalse alge otsimisele, ja seda alget otsiti loogikas. Skolastika all, mille raames nende otsingutega tegeldi, ei mõistetud tollal üldse mitte viljatut targutamist nagu tänapäeval, see oli teaduslike käsitluste esitamise ja argumenteerimise õpetus. Sõna *kool* pärineb samast ladinakeelsest tüvest.

Skolastikutelt on näiteks pärit mitmed tänapäevagi filosoofilises ja keeleteaduslikus semantikas olulised eristused: nominalism, realism, kontseptualism (vt nt vastavaid märksõnu „Eesti Entsüklopeedias”). Mis on üldmõistete nagu *mees* või *hobune* sisu? Meeltega tajutavas reaalsuses meest või hobust kui niisugust ju ei eksisteeri. Kas need mõisted (= tähendused) eksisteerivad mingis omaette „ideede maailmas”? Või on nad inimese mõtletegevuse – kategoriseerimise – tulemus? Aga kui universaalne on see mõtlemine? Kui paneme hobuse või mehe mõiste asemele mõiste keel, olemegi keeleteaduse olulise probleemi juures: kas eri keelte aluseks on mingi universaalne struktuur, ja kui on, siis mis see on ja millele see tugineb?

Renessanss: keeled on erinevad

Järgmise lainena võib välja tuua renessansi (14.–16. saj), mis oli Euroopa kultuuriloos murranguaeg. Siin on eriti oluline, et hakati väärtustama rahvuskultuure ja -keeli. Keeleuurimise osas tulebki rõhutada seda viimast: esmatähtis pole abstraktne arutelu keele olemuse üle, vaid rahvuskeelte kirjeldamine. Keeleteoorias ei sündinud sel ajal midagi oluliselt uut. Vastupidi, just siin omandas näiteks skolastika mõiste tänapäevase halvustava tähenduse, ja küllap oli ta end sajandite jooksul tõesti ammendanud. Kuid ka konkreetsete keeleuuringute poole pealt ei ole midagi erilist esile tuua, välja arvatud idee ise: keeled on (vormilt) erinevad ja neid ei saa kirjeldada mingi universaalse malli järgi. Ridamisi

ilmus mitmesuguste keelte grammatikaid. Selle idee vilju hakati aga reaalselt maitsma märgatavalt hiljem, 18.-19. sajandil, ja siis juba nii keelte vormi kui ka sisu uurimise osas.

Ratsionaalne keeleteadus ja universaalsed grammatikad

Vahepeale mahub aga veel üks keele universaalseid ühisjooni rõhutav ja otsiv laine, milleta 20. sajandi teoreetilist keeleteadust käsitleda ei saa – 17.-18. sajandi ratsionalism. Ükski põhjalikum keeleteaduse ajaloo ülevaade ei lähe näiteks mööda nn Port Royali grammatikast, mis ilmus Prantsusmaal 1660. a (tegelik pealkiri „Grammaire générale et raisonnée” ehk siis „Üldine ja ratsionaalne grammatika”; nimetus on antud Pariisi lähedal paikneva Port Royali kloostri järgi, kus grammatika valmis). Sadakonna aasta jooksul ilmus ridamisi teisigi samataolisi grammatikaid – tegelikult keelteooriaid.

See oli mõnes mõttes tagasipöördumine keskaegsete spekulatiivsete grammatikate juurde, kuid siiski vaid temaatika osas. Erinevalt spekulatiivsetest grammatikatest ei otsitud selle aja grammatikates keelte universaalset alust abstraktselt, vaid seda püüti siduda keelte vormielementidega: sama universaalset sisu võib väljendada eri vormides – seda oli õpetanud vahepealne aeg. Näiteks täheldati, et vahekordi, mida ühes keeles väljendatakse nimisõna käänetega, võidakse teises keeles väljendada ees- või tagasõnadega või hoopis mingil kolmandal moel.

Üks taustteureid oli asjaolu, et suurte maadeavastuste ja -vallutuste tagajärjel oli Euroopasse voolanud andmeid sadade tundmatute keelte kohta kogu maailmast. Eriti mõjukas oli iidse India kultuuri, sealhulgas selle kultuuri pärandina säilinud sanskritikeelsete tekstide avastamine. See kultuur (ja sanskriti keel, tekstid) olid vanemad kui antiikne kreeka kultuur ja klassikaline kreeka keel. Ometi avastasid keeleuurijad oma suureks üllatuseks, et sanskriti keelel on palju ühisjooni kreeka, ladina, isegi germaani keeltega. Ons need keeled kuidagi sugulased?

Professionaalne keeleteadus alustas keele olemuse otsimist selle ajaloo kaudu

18.-19. sajandi vahetusel sündinud uut perioodi iseloomustabki huvi pöördumine keelte ajaloo, muutumise, aga selle kaudu eriti nende suguluse vastu. Tänapäeval nii enesestmõistetav keelkondade idee sündis

ju alles 19. sajandil, nii nagu sündis professionaalne keeleteadus üldse. Kuid vastandus keele vormi ja sisu rõhutamise vahel säilis siingi.

19. sajandi esimesel poolel keskenduti küll keelte võrdlemise kaudu nende ajaloole ja sugulusele (keelkonnad, nende kujunemine) ning selleks kasutatav võrdlusmaterjal ammutati valdavalt keelte vormist – häälikulisest ja grammatilisest ehitusest. Kuid see vormile keskendumine ei olnud eesmärk, see oli vahend. Huvide keskmes olid põhimõttelised keele olemuse probleemid ning ka keelte muutumise üldisi seaduspärasusi käsitleti keele sügavama olemuse avaldusena. Peale ajaloolise keeleteaduse põhikontseptsiooni (keeltepuu teooria) sündis just siis mitmeid teisigi tänapäeva seisukohalt samavõrd „kapitaalseid” uurimissuundi ja ideid. Näiteks keeletüpoloogia – keelte rühmitamine mitte nende suguluse, vaid ehituse iseärasuste järgi.

Üldkeeleteaduse rajajaks peetav Wilhelm von Humboldt, kelle põhitööd kuuluvad 1820.–1830. aastatesse, esitas mitmed ideed, millega tänapäeva teadlased taas agaralt tegelevad: et keele, mõtlemise ja kultuuri vahel valitseb tihe seos, et iga keele välise vormi all on oma sügavam „sisevorm”, mille kaudu avalduvad inimvaimu ja -keele universaalsed seaduspärasused, ning et seetõttu võib väita, et keeled ei ole lihtsalt mõtete väljendamise vahendid, vaid iga keel vajutab pitseri ka vastava rahva mõtlemisele, maailmapildile ja kogu kultuurile. Seejuures tugines Humboldt maailma eri piirkondades, eriti nt Kagu-Aasias ja Polüneesias kõneldavate keelte andmetele. Nende rahvaste kultuuride, aga ka mõttemallide erinevust eurooplaste omadest oli võimatu mitte märgata.

Muide, sadakond aastat hiljem sai Ameerikas (USAs) päevakohaseks samalaadne keele, mõtlemise ja kultuuri seoseid rõhutav uurimissuund, mida tunneme etnolingvistika ehk antropoloogilise lingvistika nime all, ja siis andis selleks tõuke Ameerika keeleteadlaste lähem tutvumine indiaani keeltega. Siit kulgeb juba üks otseliine tänapäeva teoreetilise keeleteaduse arusaamade juurde sellest, mis üksikkeelte uurimises väärib enim tähelepanu.

Noorgrammatikud absolutiseerisid ajaloo, kuid unustasid keele kui terviku

19. sajandi teise poole ja 20. sajandi esimeste aastakümnete keeleteadust iseloomustab pööre („laine”), mille eriasendit on eelmisega võrreldes ehk esmapilgul raske mõista, kuid mis ometi paljude arvates oli üks

1920.–1930. aastatel teoreetilises keeleteaduses vastureaktsioonina toimunud pöörde – strukturaallingvistika sünni – põhimõjudeid.

Seda ajajärku tuntakse keeleteaduse ajaloo noorgrammatikute perioodina. Alguse sai see Saksamaal suhteliselt väikese teadlaste rühma aktiivsest kriitikast senise keeleteaduse põhimõtete ja meetodite aadressil. Et nad kõik olid noored keeleteadurid, siis hakati neid kutsuma noorgrammatikuteks (sks *Junggrammatiker*). Algul oli see irooniline hüüdnimi, kuid juurdus, ja kümnekonna aasta pärast sai noorgrammatikute ideedest valitsev keeleteaduse kontseptsioon.

Noorgrammatikud ei eitanud keelte ajaloolise uurimise vajalikkust, vastupidi, nad absolutiseerisid selle kui keeleteaduse põhieesmärgi. Kuid suuremat osa neist sisulistest ideedest, mis olid kandnud sajandi esimese poole keeleteaduse uurimist ja millede jaoks keele ajaloo uurimine oli vaid vahend, pidasid nad keeleteaduse seisukohalt väärtusetuks. Vahendist sai eesmärk. Üks noorgrammatikute põhiteese oli: ükski keeleteadur ei ole ajalooline, ei saa olla teaduslik. Nad tegid ära väga suure töö keelenähtuste ajaloolise uurimise tehnika arendajaina. Selle najal sündisid mitmed uurimisalad, mis tänapäeval on keeleteaduse enesestmõistetavad osad – murdeuurimine, keelegeograafia jt. Kuid lõppkokkuvõttes kujunes pilt selliseks, et sajad keeleteadurid uurisid üksikute keelte üksiknähtuste arenemist läbi aja, ent keel kui tervik, keele olemus kadus keeleteaduse vaateväljast. Tähelepanu oli nihkunud sisult vormile.

Tänapäeva keeleteooriad algasid strukturaallingvistikaga: keel on terviksüsteem, mille ajalugu uurida on tarbetu

Lõpuks jõuame 20. sajandisse ja kaasaja keeleteaduse juurde. Sedagi ei saa vaadelda ühtsena – peamiselt taas vormi-sisu vastanduse seisukohalt.

Tänapäeva keeleteadus sündis strukturaallingvistikana. Kuigi selle sünni põhitegurina on nähtud vastureaktsiooni noorgrammatismile, on selle pöörde taga ka teoreetilise keeleteaduse arenemise üldisemad seaduspärasused. Seetõttu on huvitav vaadata, millele strukturalism end vastandas noorgrammatikute kontseptsioonis ja millele mitte ning misgugused ideed ei ole selle vastandusega üldse seotud.

Strukturaallingvistika on oma nime saanud ideest, et keel on terviksüsteem, millel on oma kindel ehitus ehk struktuur, ja selle struktuuri kirjeldamine, pidades silmas tervikut, on keeleteaduse põhiülesanne. See on keeleteoorias tänini juhtidee ja seepärast võib strukturaallingvistikat

pidada kaasaja keeleteaduse alguseks. See idee oli selge vastandus noorgrammatikute atomistlikule, keele üksikdetailidele keskendunud lähenemisele. Kuid tegelik ägedaim poleemika käis konkreetsemate printsiipide tasemel, mille kaudu see üldidee realiseerus. Neid tasub lähemalt iseloomustada, sest muidu oleks 19. ja 20. sajandi keeleteaduse erinevust raske mõista.

Esimene oli antihistorism: struktuuri ei saa uurida keele ajaloo kaudu, struktuur on keeles sellisena, nagu see on olemas mingil perioodil keelt kõnelevate inimeste „peas”. Radikaalseimad strukturalistid väitsid koguni, et keele ajaloo uurimisel ei ole keele süsteemi uurimise seisukohalt üldse mingit väärtust, sest keelemuutuste põhjused on enamasti keelevälised (geograafilised, sotsiaalsed, psühholoogilised jne). Eelnenust on selge, kuivõrd suures vastuolus oli see seisukoht mitte ainult noorgrammatikute, vaid kogu 19. sajandi keeleteaduse seisukohtadega.

Teiseks eristati keelt ja kõnet. Keel on abstraktne süsteem, kõne selle teostus loendamatuses suhtlusaktides. Keeleteadust huvitav struktuur on keeles, kõne on täis juhuslikkusi ja varieeruvusi, mis ei huvita keeleteadust. Ka selles vastandas strukturalism end põhimõtteliselt noorgrammatismile: noorgrammatikute ideaal oli tegelda tegeliku keeikasutuse detailidega, strukturalistide arvates on keeleteooria ülesanne anda vahendid, filtreerimaks kõnevoolust need andmed, mis keele süsteemi tuvastamiseks on olulised. Piir andmete vahel, mis on ja mis ei ole olulised, on järgnevate aastakümnete jooksul tugevasti nihkunud, sest arusaam sellest, mis kuulub ja mis ei kuulu keele süsteemi, on märgatavalt laienenud ja küllap laieneb ka edaspidi, aga eristus ise on põhimõttelisena tunnustatud tänapäevani. Ja võib küll öelda, et see laienemine on tänapäevast, strukturaalingvistikale tuginevat keeleteadust tugevasti lähendanud 19. sajandi esimese poole keeleteadusele.

Kolmas strukturalistide klassikaline tees oli: keel on vorm, mitte substantis. Struktuur, mida keeleteadus otsib, on seega keele vormis, mitte sisus. Ja huvitaval kombel ei vastandu strukturalistid selle ideega, mida on peetud üheks nende radikaalseimaks teesiks, noorgrammatikutele, pigem nt 19. sajandi esimese poole keeleteadusele. Kuigi idee lähted olid osalt väljaspool keeleteadust, nt matemaatikas, on tagantjärele selge, et noorgrammatikud oma keeleuuringute (ehkki ajalooliste) tehnika ranguse nõudega olid selle idee juurdumisele oluliselt kaasa aidanud.

Generatiivne grammatika: keel ei ole abstraktne struktuur, vaid üks inimese võimeid

Niisiis eitas strukturaallingvistika keele ajaloo uurimist ja võttis sihikule vormi uurimise. Järgnev areng on olnud kõike muud kui esitatud ideede rahumeelne samm sammuline läbitöötamine ja täiendamine, nii et mõnede lingvistide arvates võib praegu keeleteaduses valitsevat teoreetilist kontseptsiooni pidada isegi algse strukturalismi eituseks. Ometi on areng liiga värske, et seda objektiivselt hinnata. Vaadakes selle asemel, milles need seisukohamuutused avalduvad, kuidas ja mis põhjustel nad on toimunud ja milles nähakse nende väärtust.

Praegu valitseva teoreetilise kontseptsiooni all pean silmas tunnetuslikku ehk kognitiivset (laiemalt funktsionaalset) lähenemist, mis vastandab end formaalsele. Selle vastanduse taustaks on kahtlemata küsimus, kas keeles on peamine selle vorm või sisu. Erinevalt klassikalisest strukturalismist väidab kognitiivne lähenemine, et peamine on sisu. Siin peab meelde tuletama Humboldti ideid, millest eespool juttu oli. See tähendab, et kognitiivse lähenemise järgi ei haara sisu suvalisi teadmisi maailma kohta, mis inimestel on ja mille väljendamiseks nad keelt kasutavad, vaid see on keele poolt vormitud sisu. Ja iga keel võib vormida selle erinevalt, ehkki maailm on sama. Kui Humboldti keele sisevormi mõiste jäi abstraktseks ja ähmaseks, siis kognitiivne lingvistika on viimase paarikümne aastaga teinud väga palju, et lahti mõtestada mehhanisme, kuidas keeled, lõpuks ka „keel üldse” neid teadmisi vormib.

Et vastandust saajandi alguse strukturalismi ja praeguse kognitiivismi vahel paremini mõista, tuleb lähemalt iseloomustada kontseptsiooni, mis pöörde tegelikult sünnitas – generatiivsete grammatikate teooriat ehk lihtsalt generatiivset grammatikat, mille autor oli USA keeleteadlane Noam Chomsky.

Chomsky oli Ameerika strukturalistide õpilane, kes tundis hästi ka matemaatika ja matemaatilise loogika aluseid. See, mis tema poolt esitatud generatiivse grammatika idee maailmakuulsaks tegi, oli algselt väga õnnestunud keelekirjelduse esitamise vorm – matemaatikast laenatud formalisatsioon. Selle formalisatsiooni alusel kirjeldatakse tänapäeval edukalt mitte ainult loomulikke keeli, vaid ka formaalkeeli, nagu näiteks programmeerimiskeeled. Keeleteadus seni midagi sellist ei tundnud, ehkki keele formaalse kirjeldamise vajadusest olid strukturalistid kogu

aeg rääkinud. Kuid veelgi olulisemaks keeleteooria edasise arengu seisukohalt osutusid Chomsky teoreetilised ideed.

Kõigepealt asendas ta strukturalistide käsitluse keelest kui abstraktselt süsteemist, mille ideaaliks oli midagi algebrataolist, ideega inimese keelevõimest ja kitsamalt keelepädevusest (*language competence*): see, mida keeleteadus kirjeldama ja seletama peab, on inimese oskus moodustada ja mõista vastavas keeles lauseid (mille hulk on põhimõtteliselt lõputu) ning eristada õigesti moodustatud lauseid vigastest. Es-malt pidi keeleteadus ka Chomsky järgi piirduma lausete vormilise õigsuse-vigasusega. Lausete tähenduste kohta arvas ta, et see on keeleteaduse jaoks umbes niisama tähtis nagu kõnelejate juuste värv. Nii et *Värvusetud rohelised ideed magavad raevukalt* oleks täiesti normaalne eestikeelne lause. Ent keelevõime mõiste viis edasise mõttearengu hoopis uutele radadele. Võib öelda, et tegelikult see oligi mõiste, mis pööras teoreetikute huvi keele vormilt keele sisule.

Kümmekond aastat pärast oma alge kontseptsiooni avaldamist tõi Chomsky ise keeleteooriasse süvastruktuuri mõiste. Erineva vormi, kuid sama sisuga lausetel on sama süvastruktuur, kuid erinev pindstruktuur, nt *Tal on õel iseloom* ja *Ta on õela iseloomuga*. Ja edasi – iga keele puhul võib rääkida selle pind- ja süvastruktuurist, ja lõpuks süvastruktuurist kui kõigi keelte ühisest alusstruktuurist, universaalsest grammatikast. Pööre üksikkeelte vormi kirjeldamiselt universaalse süstruktuuri otsimisele oli toimunud. Ka Chomsky ise on osutanud ideest 17.-18. sajandi universaalse grammatika ideega.

Kognitiivne keeleteadus püüab ühendada keele vormi ja sisu

Keelepädevuse ja süvastruktuuri mõiste kaudu toodi keeleteadusesse kiiresti semantika: sama süvastruktuuriga lausetel on sama tähendus ja üks keelepädevuse osi on oskus tähendusi mõista ja semantiliselt mõttekaid ja mõttetuid lauseid eristada. Ning seejärel ka pragmaatika – keeleväljendite kasutamise uurimine. Inimesed ei oska mitte ainult grammatiliselt ja semantiliselt õigeid lauseid moodustada, nad oskavad neid ka õigesti kasutada. Miks ei peaks see olema keelepädevuse osana keeleteaduses uuritav? Siit saigi alguse tänapäevane kognitiivse lingvistika nime all tuntud teoreetiline lähenemine.

Kognitiivse lingvistika peamine eripära ja väärtus ei ole lihtsalt selles, et keele vormi uurimise asemel peetakse esmatahtsaks sisu – tähenduste – uurimist, vaid pigem nende mehhanismide uurimises, mille abil keel väljendatavat sisu vormib. Näiteks metaforisatsiooni – tähendusülekande – kaudu on tulnud ja tuleb keelde suurem osa uusi tähendusi. Metafoore on uuritud antiikajast peale, kuid kognitiivne lingvistika on andnud sellele hoopis uue sisu. Näiteks: tähendused kanduvad füüsilisest maailmast, mille keskpunktis on inimene-vaatleja, abstraktsematele aladele, mitte vastupidi. *Sirge, õige* või *otse* tähendavad algselt asjade või liikumiste omadusi, ent neid kasutatakse praegu ka ajasuhete, suhtlemise või sotsiaalse käitumise iseloomustamiseks (*otsekohe, ütles otse välja, õiglane, sirgjooneline inimene*). Rööpse arengu võime leida teistes keeltes.

Samas on iga keele semantilisel struktuuril oma eripära, iga keel n-ö liigendab maailma erinevalt. Kõige lihtsam on seda näidata üksiksõnade tähenduste najal (eesti keeles on *sõrm* ja *varvas*, vene keeles on mõlemad *naney*), kuid nähtuse juured on hoopis sügavamal (kuidas detailiseerivad näiteks eri keeled võimalikke liikumis- või käitumisviise, iseloomuomadusi, psüühilist funktsioneerimist – kas eesti *tahtma* ja *soovima* erinevus vastab inglise *want* ja *wish* erinevusele?) ning ulatuvad lõpuks ka keelte grammatilisse struktuuri. Kognitiivse lingvistika kiiret tõusu teoreetilise keeleteaduse juhtivaks suunaks oleks raske seletada, kui taustaks ei oleks keskendumine selliste keele süvanähtuste käsitlemisele ja seletamisele.

Ja on veel üks aspekt, mis esimesel hetkel tundub keeleteaduseväline, kuid millest tegelikult võib saada keeleteaduse tähtsaimaid ülesandeid üksikkeelte uurimises. Tänapäeva globaliseerivas maailmas on hakatud väga palju rääkima rahvuskultuuride ja -keelte kaitsmise ja säilitamise vajadusest. Keelte puhul ei tähenda see loomulikult ainult vastava keele vormiliselt õige kasutamise üle valvamist. Keele individuaalsus ja seotus rahvuskultuuriga on hoopis sügavamal. Kognitiivne lingvistika oskab seni vähemalt mingil määral öelda, kuidas neid sügavamaid kihte uurida.

Kokkuvõtteks

Keelt on uuritud – see tähendab, tunnistatud, et inimkeel on mingi täiesti eripärane nähtus – vähemalt 25 sajandit. Üllataval kombel on professionaalne keeleteadus vaevalt 2 sajandit vana. Ju on keel palju kee-rulisem objekt kui näiteks see, mida uurib füüsika. Füüsika sündis professionaalse teadusena Galilei ja Newtoni aegadel.

Keeleuurimise areng läbi sajandite on kulgenud lainetena, kord on huvi laineharjal keele sisu, kord vorm. Tegelikult võiks seda lainetuse asemel nimetada spiraaliks, sest iga järgmise etapi aluseks on olnud see, mis on tehtud enne, ja peamise eeskujuna on enamasti valitud üle-eelmine.

Kuid veelgi olulisem kui niisuguse lainetuse fikseerimine on ehk see, mida see lainetus ütleb keele olemuse kohta. Keel ei ole lihtsalt vorm, mis võimaldab väljendada suvalist sisu, ja keele vormi ei määra väljendamist vajav sisu üksi. Keel – iga üksik keel – on sisu ja vormi ühtsus, mistõttu on loomulik, et keeleuurimine on läbi sajandite kõi-kunud nende kahe poole vahel. Vastanduse teravus on ometi aja jookslul üha vähenenud. Seda on oluline silmas pidada, kui püüda oletada, mis suunas võib oodata keeleteooria arenemist. Isegi kui järgmiseks laine-ks kujuneb taas vormi uurimise rõhutamine, mis on väga tõenäoline, peetakse silmas sisuga palju tihedamini seotud vormi kui eelmises vormi rõhutanud laines. Nii on see olnud kõigi eelmiste lainete puhul.

Soovitusi edasilugemiseks

Suhteliselt hea üldülevaate keeleteaduse ajaloost 20. sajandi keskpaigani annab **M. Ivić**, *Keeleteaduse põhisuunad*. Tartu, 1969. Detailsemat ülevaadet vt **R. H. Robins**, *A Short History of Linguistics*. London: Longman, 1992 (3. trükk). 20. sajandil pärast strukturalismi sündi toimunud arengu kohta teoreetilises keeleteaduses vt **H. Õim**, *Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria*. – Keel ja Kirjandus 1996, nr 11, lk 731–744. Kognitiivse keeleteaduse kohta vt **H. Õim**, *Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses*. – Akadeemia 1990, nr 9, lk 1818–1839, ja **I. Tragel**, **A. Veismann**, **H. Õim**, *Kognitiivse keeleteaduse konverentsist ja teoreetilise keeleteaduse arengust selle taustal*. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 4, lk 260–268.

Veske ja Veski ehk Kuhu küll kõik murded jäid

Karl Pajusalu

Tartu ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete professor

Miks on Eestis murded kadumas või õigupoolest juba enamasti kadunudki? Miks meil ei ole murdeklubisid nagu Soomes, ei avaldata murdeõpikuid ja -lehti, murdes koomikseid ega jõuluevangeeliume? Miks on seisma jäänud ajakiri Kodumurre, sõna *murre* ise tekitab paljudes haridus- ja kultuuritegelastes vastikusjudinaid ning Ameerikas ja Lääne-Euroopas täheledatavast murrete uuest triumfist leiab vastukajasi üksnes Võrumaalt?

Neile küsimustele ei saa vastata traditsiooniline keeleteadus, mis uurib keele ehitust. Eri keelte ja keelekujude ühiskondlik staatus on ühiskonnateaduslik ehk sotsioloogiline probleem. Sotsiolingvistika, mis uurib keelt ja keelelist käitumist ühiskonnas, püüab leida vastuseid selliste küsimustele, jälgides inimeste stereotüüpe, st psühoiakuide keele suhtes, ja teiselt poolt sedagi, mida ütleb keelelise standardi kujunemine ja tegelik keelekasutus ühiskonna kohta. Püüan järgnevalt lähtuda viimasest ja teha eeltoodud küsimuste tõsiduse rõhutamiseks, mitte niivõrd ammen-davaks selgituseks paar lühikest sissevaadet eesti (kirja)keele minevikku.

Esimene eestlasest keeleteaduse doktor oli Mihkel Veske (1843–1890), Mulgimaa mees, kes on eesti rahvale rohkem tuntud ärkamisaja ühe juhina, Eesti Kirjameeste Seltsi esimehena ja rahvuslauludele „Kas tunned maad” ja „Mingem üles mägedele” sõnade loojana. Oma eriala ja põhihuvide poolest oli Veske siiski keeleteadlane ja -korraldaja. Tema ja ka mitmete teiste ärkamisaja rahvajuhtide unelmaks oli üks õige, puhas eesti keel rahva ühendajana. Nagu Veske luuletustes oli palju rahvusromantilist, oli seda tema keeleideaalideski. Saksa romantismi järel-

lainetustes sündinud ettekujutus rahvuse ainumast puhtast keelest sai Veske seisukohavõttude tuumaks. Keel on rahva hing, tema iseolemise väljendaja – sellest juhtmõttest olid kantud Veske „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis” (1879), mitmed ettekanded ja artiklid. Tollal arvati, et puhta keele läte on rahva iidse ajaloo, kuna aga igas kihelkonnas ja vallaski räägitakse ise keelemurret, tuleb keel vabastada hilisest moonutusest-murdmistest, leida üles selle algupärane alus.

Veske arvates oli kõige õigem eesti keel Tallinna ümbruse ehk tema väljenduses Kesk-Tallinnamaa murre. Ei saanud ju võtta rahvuskeeleks oma küla kõnetava, vaid ikka suurima linna ja selle lähialade peent pruuki. Kuna Kesk-Tallinnamaal üteldi *hääle* asemel *heal*, pidi *heal* olema õiges eesti keeleski. Sama moodi pidid õiged keelevormid olema ka *tie* ‘tee’, *tüö* ‘töö’, *seltsima* : *selsin*, *kõrts* : *kõrsu*, *tema olla* ‘tema olevat’, *õhta*, *eila*, *nõnna* jne. Ikka nii, nagu tallinlased ja harjukad räägivad, kust siis mujalt seda üht ja õiget võtta. Tuleb meeles pidada, et puhas eesti keel oli sel ajal mõeldud just rahvuskeeleks, rahvuse ühteliitjaks. Eesti oli osa suurest Venemaast ja mitmekeelses ühiskonnas sai eesti keel olla vaid piiratud, kuigi eestlaste jaoks kõige olulisemate ülesannetega keel teiste ametlikult tähtsamate kõrval. Murded olid rahva keel, kirjakeel rahvuse keel.

Põhja-Tartumaalt pärit Johannes Voldemar Veski (1873–1968), Tartu ülikoolis loodusteadust õppinud keelemnõu, oli Mihkel Veskest põlvkonna võrra noorem. Ta alustas eesti kirjakeele kujundamist 19. ja 20. sajandi vahetusel, tema tööde mõju jätkus läbi mitme järgneva põlvkonnagi ja selle jäljed on sügaval tänapäeva eesti kirjakeeles. Veski alustas oma keelekorralduslikku tegevust ajal, kui algas loodusteaduste plahvatuslik areng ning tehnikaleiutised hakkasid levima igapäevaellu. Selle ajastu moodsad vaated loodusele ja ühiskonnale kujundasid Veski nagu ka teise eesti keele suurkuju Johannes Aaviku (1880–1973) arusaamu ideaalsest keelest.

Aavik väitis otse, et keel on vahend, instrument, mida inimene saab kujundada oma parimate ratsionaalsete otsustuste kaudu, seda ka ilukirjanduskeele nõtkuse saavutamiseks. Veski rõhutas keele loogilisuse, otstarbekohasuse tähtsust. Tegelikult tähendas see õige keele üsna meelevaldset tegemist, valides eri murretest või sugulaskeeltest keelenleid või neid ise luues. Oluline oli keele süsteemsus, üks järjekindel standard. Vajadus kirjakeelt kiirendatud korras ühtlustada tulenes nüüd

peale rahvusideaalide ka eestlaste uuest ühiskondlikust seisundist. Vaja oli ühist keelt, milles edendataks emakeelset asjaajamist omavalitsustes, eesti kultuuri ja kooliharidust. Peale Veski ja Aaviku sai normeeritud kirjakeele loomine tegelikult laiema haritlaskonna ettevõtteks. 1912. a ilmunud Veski põhjanev artikkel „Eesti kirjakeele reeglid” kujutas endast tegelikult 1908–1911 keelekonverentsidel saavutatud kompromisside kokkuvõtet. Tookordsed taotlused ühtlustada ja arendada kirja-keelt ei tähendanud aga muutunud suhtumist murretesse, vaid eesti keele mitmetasandilisuse esmakordset saavutamist, hoolimata vene ja saksa keele juhtpositsioonist tollastes Eestimaa ja Liivimaa kubermangus.

Eesti esimene iseseisvusaeg, saades eesti kirjakeele väljakujunemise ja kinnistumise perioodiks, oli ühtlasi eesti murdeuurimise ja -viljelemise kõrgaeg ning kirjakeele allkeelte ja registrite kujunemisjärk. Tartu ülikooli eesti keele professoriks oli siis eesti teadusliku murdeuurimise rajaja Andrus Saareste (1892–1964), kes korraldas kavakindlat eesti murdeainese kogumist, uurimist ja tutvustamist. Saareste tõi eesti keeleteadusse keelegeograafilise meetodi ja koostas „Eesti murdeatlase” I ja II vihiku (1938, 1941). Tema kirjutas esimesed põhjalikud ülevaated eesti murrete erijoontest ja murdesõnavarast. Eesti ühiskonnas kujunes esimest korda mitmetasandiline eestikeelne suhtlemine ja eesti keele eri kujude väärtustamine, kus nii kirjakeelel kui ka murretel oli oma kindel koht. Osalt säilis küll Eesti ajalooline mitmekeelsus, näiteks saksa keelt kasutati veel mõnevõrra teaduskeelena, kuid ometi oli tekkinud eesti keele eri kujusid kasutav ühiskond.

Pärast Teist maailmasõda oli eesti kirjakeele positsioon ühtpidi tugevam kui enne sõda, sest seda valdas juba suurem osa eestlasi, teistpidi aga nõrgem, sest mitmed oma varasemad riigikeele funktsioonid kaotas eesti keel nüüd vene keelele. Et 1940.–1960. aastatel leidsid aset ulatuslikud rahvastikuränded, vähenes kõikjal Eestis põlise elanikkonna osakaal. Traditsioonilise maakultuuri järsk katkemine oli ilmselt otsemaid põhjusi algavale murrete hääbumisele, kuid kindlasti oli siin muidki tegureid, üks tähtsamaid neist totalitaarse ühiskonna väärtushinnangud, mis avaldusid kas või kooliõpetuse ja õpetajate hoiakute kaudu. Mitteametlik ja reglementeerimatu olid taunitud, eesti kirjakeel suruti ka kodukeeleks. Näib, et sellele lisandusid eestlaste endi pikaajalisest minevikukogemusest juurdunud hoiakud, mida ei olnud suutnud päriselt muuta lühike iseseisvusaeg – Eesti käsitlemine osana suuremast

ühiskonnast, eesti keele käsitlemine ühe keelena mitmekeelses ühiskonnas, eesti keele sidumine ühtse rahvusliku identiteediga, ühe tasandiga mitmekülgses ühiskonnaelus.

Tänapäeva ühiskonnateadustes on tunnustatud seisukoht, et inimese identiteet on mitmete identiteetide omalaadne kogum. Meil on oma rahvuslik identiteet (nt eestlane), laiema kodupiirkonnaga seotud identiteet (nt saarlane või mulk), kitsama kodukohaga seotud identiteet (nt sõrulane või abjakas). Piirkondlikud identiteetid on enamasti suhteliselt püsivad ja tugevad, sest osutavad inimese sünnipärasest kuuluvusest, juuri. Peale piirkondliku identiteedi on muutuvamaid, nt vanuse, ühiskonnakihi, ameti, meelisharrastuse, usuga seotud (õpilase, keskklassi, sepa, spordifänni, luterlase jne) identiteete.

Olulisimaid identiteedi väljendajaid on sarnane keelekasutus, millega näidatakse ühtekuuluvust. Sotsiolingvistikas on tuntud nähtus, et keelekasutuse sarnasuse järgi saab otsustada isegi abikaasade omavaheliste suhete üle. Mida paremad on suhted, seda rohkem ühiseid lemmikväljendeid jm ühisjooni keeles. Samas on loomulik, et inimene ei käitu ega räägi ühtmoodi ametiasutustes, tööl, sugulastega jne, lastega suheldes ei kasuta isa professori ega jalgpallihullu keelepruuki, kuigi ta võib olla mõlemat. Keel on üks inimese sotsiaalsete suhete keerukuse, paljutasandilisuse osutajaid. Olukordi mitte valiv üheülbaline keelekasutus võib olla märk keele kitsenenud väljendusvõimalustest ühiskonnas. Kui aga keele mitmekesisustamise põhivõtteks saab võõrkeelsete sõnade või fraaside kasutamine, kus nt erilist tunnet tähistatakse sõnaga *filing* või tervituseks kõlbab võõrapärane *tsäu*'tamine, võib oletada oma keele mitmekesisuse asendamist teiste keelte omaga. See näitab, et oma keelise käitumise poolest oleme ikka või juba mingis liidus, kus oma kirjakeel taandub kodukeeleks, paraku selleks halvemini sobides kui pika ajaloo, loomuliku mahlakuse ja emotsionaalsusega murded ehk eesti rahva keel.

Kuid võib-olla on meie igapäevakeeles siiski rohkem tallel, kui oskame märgata, ja see, mida märkame, rohkem hirm mineviku kui tuleviku ees? Mihkel Veske *healte õpetus* ei toonud kaasa ühtmoodi eesti keele häälendamist ja eesti hääldestandard pole tänaseni paigas. Johannes Voldemar Veski ja teiste eesti keele arendajate suur töö on jõudnud mitmetesse sõnaraamatutesse, aga Veski esitatud *kirjakeele reegleid* on tulnud palju kordi õgvendada ja kõnekeel areneb omasoodu. Äkki

tähendab tõsiasi, et meil praegu on vähem kui vähe märke murrete taassünnist, lihtsalt seda, et nii nagu majandusliku arengu poolest oleme oma põhja- ja läänepoolsetest naabritest mõned head aastat taga, oleme seda ka oma kultuurilise ja keelelise arengutaseme poolest?!

Mida tahab keelekorraldus

Tiiu Erelt

eesti keele instituudi vanemteadur

Keelekorraldus on kirjakeele teadlik arendamine, rikastamine, püsitamine ja ajakohastamine. Keelekorralduse eesmärk on hea eesti kirja-keel, mis suudab rahuldada eesti keele kasutajaskonna vajadusi mis tahes elualal ning mõtete ja tunnete väljendamisel.

Kirjakeel püsib ja muutub

Keelekorraldust läheb tarvis juba siis, kui kirjakeelt alles luuakse. Eestis sündis see XIX sajandi viimasel ja XX sajandi esimesel kolmandikul. Erinevalt teistest keelekujudest (nt murrakud, släng) on kirjakeel teadliku kujundamise tulemus, mida on ühtlustatud ja arendatud rahvakeele looduslikust materjalist. Seda tööd tuleb aga pidevalt jätkata, sest maailm muutub ja keel koos temaga. Keelekorraldus peab mõtlema tuleviku peale, kuid mineviku ja oleviku alusel. Ilma kirjakeele ajaloo ja tänase päeva keelekasutuse tundmiseta ei saa kavandada tema tulevikku.

Keeles on koos nii püsimine kui ka muutumine. Niisugusena kulgeb keel läbi aastasadade. Just nagu noole paradoks: me viskame noole lendu, see liigub meie käest sihtpunkti poole. Aga igal ajahetkel on ta ometi kuskil punktis paigal – seega ühtaegu liigub ja püsib. Kirjakeel suudab kanda oma koormat ühiskonna ühise suhtlus- ja tunnetusvahendina siis, kui ta püsib ning on ühtne, aga samal ajal ka muutub, ajakohastub, vastab uutele nõuetele. Keelekorraldajad peavad olema pidevas elavas suhtluses Eesti ühiskonnaga, et olla kursis üha uute keeleprobleemidega, mis käivad kaasas ühiskonna muutumisega. Näiteks muutus Eesti iseisvumise järel ettevõtetele, kaupadele, autasudele jne nimede andmine sedavõrd, et neid ei saanud enam vanade reeglite järgi kirjutada ning tuli koostada uus reeglistik. Hea tagasisidevorm on eesti keele instituudi

keelenõuanne, kuhu eelmisel, 1999. aastal pöördus oma küsimuse või küsimustega umbes 6850 inimest ning 2000. aastal kipub see arv veel suuremaks.

Keelekorraldaja ei saa kuidagi olla eemalt kaugelt ning üksnes teooria, süsteemi, struktuuri, kontseptsiooni jne alusel soovitusi jagav kabinetiteadlane. Ta peab olema hästi kursis tegeliku keelekasutusega. Seda ei jaksaks ta aga kuidagi, kui ei saaks abi grammatika-, murde-, kõnekeele jne uurijate käest. Keelekorralduse tase oleneb suuresti keeleuurimise tasemest, kuigi pahatihti on keelekorralduselt oodatud sellest ees olemist.

Keelekorraldus aitab kirjakeelel püsida ja ajakohastuda

Keelekorralduse olemuses on ühtaegu kaks poolt: ühelt poolt ta kiirendab keele muutumist (näiteks pakub uut sõnavara, soosib liitsõnamoodustuses kompaktset s-liitumist); teiselt poolt aga pidurdab muutumist. Pidurdada püüab keelekorraldus nimelt tarbetuid ja isegi kahju toovaid muutusi. Näiteks järgarvsõnade väljasuretamine ei tööta keelele midagi head. Mõelge sellele, kui ütlete: „Tulen Tartusse kakskümmend seitse oktoober” või „See juhtus kaks detsember”.

Keel on palju jõudu ja võimu. Teame hästi, kuidas osav rääkija või kirjutaja võib kelle tahes oma lummusesse võtta. Kaasinimesed annavad meie kohta hinnangu suuresti selle alusel, missugust keelt me kasutame. Keeletarvituse järgi saab päris selge ettekujutuse, mis inimesega või ka mis ettevõtte-asutusega on tegemist. Demokraatlikus riigis on keel au sees, sest hea selge keel loob eeldused ausaks võimukasutuseks ega jäta ruumi hämamiseks või keerutamiseks.

Keelekorraldus ei hinda üht keelekuju, allkeelt või stiili õigeks, teist vääraks, vaid rõhutab keelelist varieerumist ja selle teadlikku kasutamist. Igaüks peab ise teadma, mis olukorras kuidas väljenduda, nt kas sobib asjalikul koosolekul kasutada luulekeelt või slängi, kas sobib pulmakõnet pidada bürokraatiakeeles. Keelekorraldus jagab soovitusi ainult kirjakeele tuumosa kohta, ennekõike kirjaliku, aga ka suulise avaliku keelekasutuse tarvis. Muidugi kasutab iga inime keelt oma vaba tahte järgi. See on sedavõrd isiklik asi, et keelekorraldaja ei saa kedagi kamandama minna. Samas on vähemalt avaliku elu tegelasel keelelised kohustused oma rahva vastu, temalt oodatakse head keelt, keelelist eeskju. Keele-

korraldus jagab soovitusi ja selgitusi kõigile, kes neid vajavad ning kellele emakeel on väärtus.

Praegune eesti keelekorraldus annab just soovitusi, mitte käske. See on demokraatliku ühiskonna tava, vähemalt meile kõige omasema Põhjamaade demokraatia puhul on see nii. Mõnel maal on teistsugused tavad, näiteks Prantsusmaal arutas parlament 1994. a seaduseelnõu, milles Prantsuse kodaniku keeleliste õiguste kõrval oli kirjas ka see, et avalikes ametlikes pöördumistes, sõlmitavates lepingutes jm on keelatud inglise sõnade kasutamine, kui prantsuskeelne vaste on olemas. Uus prantsuse keele kasutamise seadus võetigi vastu. Meil püüab keelekorraldaja kaaseestlasi ja avalikku arvamust mõjutada, et kui keegi tšekib ja promob ja kommunikeerib, teeb innovatiivseid diile ja käsitleb eksklusiivseid keisse ja tahab just marketingimäedžeri, retseptionisti ja kontrolleri nime kanda, siis on see pelgalt edevuse laad. Soovitatavad normid, näiteks sõnade sobivuse normid, on kujunenud üldise neutraalse keelekasutuse alusel. Inimesed tunnevad otsekohe, kui keegi sellise normi vastu eksib (vt ka siinses ajakirjas sõna *elajas* kohta kirjutatud). Need on keeleühiskonna kokkulepped, kus keelekorraldajail spetsialistidena peaks olema pisut suurem sõnaõigus, nagu arstidel on tervise- või juristidel õigusasjades.

Keelekorraldaja elu on päris raske, sest keelekorraldusele esitatakse ka täiesti vastandlikke nõudmisi: ühed soovivad keel rahule jätta, küll ta läheb ise, kuhu tarvis, ja saab ise endaga hakkama; teised nõuavad rangust, üheseid käsu vormis ettekirjutusi ning nendest kinnipidamise jälgimist (keelepoltseid). Erisuguste nõuete tõmbetuules peab keelekorraldaja leidma oma selge joone, mõistliku ja realistliku taktika, mis vastaks enamiku eesti haritlaste ootustele.

Eestlaste keeleks jäägu eesti keel

Eesti kirjakeel on praegu stabiilne ega vaja enam ranget ühtlustamist nagu kunagi noorpõlves. Küll aga on endiselt tarvis soovitusi, kuidas kõige paremini ja selgemini väljenduda. On vaja tähelepanu juhtimist ülemäärasele soome ja inglise keele ihalemisele ning nendes keeltes äraõpitu ületoomisele eesti kirjakeelde. Valimatu võõrkeelejoonte (sh soome ja inglise slängi) matkimine võib ohustada eesti keele seismist ülesehitust. Teine väga suur oht oleks eesti oskuskeelest loobumine inglise keele kasuks. Võib paista, et näiteks biotehnoloogia, sotsioloogia

või statistika õpetamine ülikoolis inglise keeles ning nende alade eesti eriteadlaste omavaheline ingliskeelne suhtlemine on väga kasulikud – meie noored pidavat niimoodi läbi lööma Euroopa tööturul ja maailmateaduses. Aga selle eest peaksime kallilt maksma: õige pea ei oleks enam olemas nende alade eesti keelt ega saaks neist eesti rahvale eesti keeles rääkida (nt ajakirjas Horisont või ajalehes), ei saaks nende alade rakendusi eestikeelses tekstis kasutada (nii tuleks ka nt statistikaametil minna ingliskeelseks). Loobuksime vähehaaval XX sajandi jooksul loodud oskuskeelest ning kukuksime sadakond aastat tagasi, kui eestlasel tuli kasutada saksa või vene oskuskeelt. Arenenud eesti kirja-keelest saaks taas üksnes kodukeel. Peaksime häbenema eelmiste, visa tööd teinud põlvkondade ees.

Eesti riigi keeleks jäägu eesti keel. Ka Euroopa Liitu jõudnud Eestis peab säilima eesti keel, meil ei tule seda vahetada euroeesti või isegi euroanglia keele vastu. Eesti keel on olnud eestluse, eesti identiteedi alusmüür – on karta, et jääme kindla pinnata hõljuma, kui seda alust enam poleks. Iseasi on see, et eestlased väikese rahvana on alati peale emakeele ka võõrkeeli osanud. Ent juba koolist alates on eriline olnud emakeele ja emakeeleõppe koht: emakeelele tugineb kõigi teiste ainete õpe, tõeline emakeele oskus avab ukse võõrkeelte õppele.

Rohkem keeli – rohkem Euroopat

Jüri Valge

haridusministeeriumi nõunik

Nii kõlab järgmisel, 2001. aastal korraldatava Euroopa keelteaasta tunnuslause. Euroopa, mida sageli ollakse harjunud pidama ühtlustavaks, muu hulgas keeleerinevusi ja keeli kaotavaks õnnetuseks, pakub Euroopa Nõukogu ja Euroopa Liidu ühisüritusega võimalust eelseisvate kooselust ka optimistlikumalt mõelda. Keelteaasta sisu lähtub kahest tuleviku Euroopat loodetavasti iseloomustavast ideest: keelelisest mitmekesisusest ning igale inimesele tagatud võimalusest läbi terve elu keeli õppida.

Keel avab ukсед

Keelteaasta peamisi lähtekohti ja oodatavaid tulemusi, sündmusi, osavõtjaid ning korraldajaid tutvustatakse keelteaasta infolehes, mis lähiajal ka eesti keelde tõlgituna kättesaadav peaks olema.¹ Keelteaasta (2001) juhtmõtted on järgmised:

- keeleoskus suurendab inimeste võimalusi (keeled avavad ukсед);
- keele mõistmine loob paremaid võimalused nii selle keele rääkija kui ka tema kultuuri mõistmiseks;
- keeleõpe on pidev tegevus (kunagi pole hilja asuda õppima uut keelt).

Kõige sellega oleme siin Eestis viimasel kümnendil väga tihedalt kokku puutunud, puutume veelgi ning iseenesest ei ole neis väidetes midagi enneolematult uut. Jätnud selja taha üksnes vene keele tähtsust rõhutanud majandusliku, poliitilise ning keelelise eraldatuse ajad ning tähtsustanud eesti keele oskuse Eestis, oleme ühtlasi saanud selgeks, kui oluline on õppida ning osata võõrkeeli.

Keeleõpe ei pea piirduma üksnes kooliajaga. Mida kauem vanem põlvkond soovib noorematele konkurentsi pakkuda, seda enam peab ta õppima võõrkeeli. Kogemused ja erialane tarkus maksavad vähe, kui keeleoskamatus ei lase neil teostuda. Kui eesti emakeelega inimesel ahendab vähene võõrkeeleoskus karjäärivõimalusi, siis näiteks mitte-eestlasest kooliõpetaja jätab riigikeele mitteoskamine sootuks tööta, üht-aegu tehes majanduslikust probleemist poliitilise. Mõtet, et tuleb õppida ning ise tulemuste eest vastutada, peab aitama sisendada ka keelteaasta – koos mõttega, et riik peab keeleõpet küll soodustama, ei suuda seda aga kunagi täielikult kinni maksta. Ja ega ühest võõrkeelest enam piisagi. Mis keeli just juurde õppida, oleneb nii inimese enda kui ka riigi vajadustest. Eestis on peale tavapäraseks saanud inglise keele nõudlust vene, soome, saksa, miks mitte ka prantsuse, rootsi ja läti keele järele.

Muidugi ei saa keele funktsioone piirata töö- ning olmesuhtluse vajaduste rahuldamisega. Nii euroopaliku keelelis-kultuurilise mitmekeesisuse² säilitamise heaks tehtavad pingutused kui ka kodumaine integratsiooniprogramm³ seovad kultuuri ja keele ning peavad keel(t)eoskust kultuurilise täisväärtuslikkuse tingimuseks. Keeleoskamatusel tingitud kultuurikonfliktid ei too kasu ühelegi riigile ning erand pole ka Eesti. Et tavaeestlase õigustatult kuulsast sallivusest ning idaturu võimalustega arvestavast pragmatismist mõnikord puudus võib tulla, seda näitab vene keele õppijate arvu vähenemine eesti koolides. Jõudnud 1998/1999. õppeaastal 28,9%-ni, on see eelmisel, 1999/2000. õppeaastal siiski taas kasvama hakanud (29,5%).⁴ Kuid mis rääkida vene keelest, kui isegi mõte, et võru keel riigilt senisest enam tähelepanu – ja raha – saaks, on nii mõnelegi üsna vastumeelt. (Murded? Tänan, ei!)

Keelteaasta üritused hõlmavad **kõiki Euroopas kõneldavaid keeli**, nii suurte kui ka väikeste rahvaste omi. Eesti kui väikese kõnelejaskonnaga keele turuväärtust ei suuda keelteaasta küll märgatavalt parandada, peaks aga aitama vähendada väikerahva komplekse ning avada silmi selle rikka keeltemaailma poole, mis meid nii omal maal kui ka väljaspool seda ümbritseb. On igal juhul kasulik endale teadvustada, et ka Eestis elab mitmesuguseid rahvusvähemusi, -rühmi ja -kilde⁵ ning et peale kõigile tuntud keelte on Euroopas olemas veel näiteks baski, bretooni, friuuli, kõmri, mänksi, gaeli ja muidki keeli, milles antakse kõrgharidust, edastatakse televisioonisaateid ja toimub asjaajamine (vt <http://www.troc.es/ciemen/mercator/language.cfm>). Keeli saab ja on

mõtet õppida siis, kui nad elavad ja täidavad oma funktsioone. Nii nagu emakeelgi ei saa kunagi lõpuni selgeks, vajab ka tema mitmfunktsioonilisuse säilitamine pidevat tööd.

Emakeelt ei peaks käsitama võõrkeeli ning viimaseid emakeelt välis-
tavana. Vastupidi, koos peavad nad pakkuma paremat, tuleviku Euroopa-
pale omast elukvaliteeti. Eneselegi märkamatuks oleme juba asunud tee-
le, millel käimise eelduseks on **korrektsele emakeele valdamisele toetuv**
võõrkeelte oskus ning tulemuseks oluline suhtluspriiride laienemine. Siis-
ki, kui välismaale siirduja keeleõpe on suuresti tema enda mure, siis ees-
tikeelse keskkonna säilitamine Eestis on riigi põhiseadusest tulenev ko-
hustus, mille täitmise huvides tuleb siia tulijaile juba välismaal eesti keele
ning kultuuri õppimise võimalused luua. Oma keele propageerimine
mujal läheb kahtlemata kokku keelteasta vaimuga ning selles asjas on
Eestis veel palju teha (kas või keelesugulaste soomlaste ning ungarlastega
võrreldes).⁶

Keelestrateegia, keelemapp ja keeleajakiri

Keelteasta üritustest on osa pidevad, osa ühekordsed. Pidevalt on käi-
gus **keelteasta koduleht** (www.eurolang2001.org), korraldatakse üle-
euroopaline infokampaania, pannakse üles näitusi ja peetakse võistlusi.

Olulisim keelteasta jooksul – ning ülesande suuruse tõttu ka enne
ja pärast seda – korraldatav tegevus Eestis on **eesti keele arengu stratee-
gia koostamine**. Kokkuvõtlikult öelduna peab see sisaldama põhjalikule
analüüsile toetuvat eesti keele olukorra hinnangut, rahvastikuprotsesse
arvestavat prognoosi ühiskonna ja riigi arengu kohta, reaalseid eesmärke
ning nende eesmärkide saavutamise vahendeid (nü lingvistilisi, rahalisi
kui ka õiguslikke). Ootuspärane on seegi, et avalikkus oleks tehtavaga
kursis ning saaks öelda oma sõna sekka kogu rahvast puudutava keele-
arengu kavandamisel. Keele seisundit on plaanis analüüsida ja arengut
kavandada kolmes suures valdkonnas: eesti kirjakeel (kasutusosalad,
õigusaktid, keelekorraldus ja -uurimine, keelekogud), eesti keele allkee-
led (murded, eesti viipekeel) ning eesti keel teise keelena – koos võõr-
keelte rolliga eesti keele seisundi tugevdamisel. Viimane seob otseselt
keelteasta kaks poolt: emakeelearenduse ja võõrkeelte õppimise.

Ajakirja Oma Keel väljaandmine on keelteasta vaimuga tihedaimas
seoses. On ju keelteasta eesmärk teadvustada kõiki keelekasutajaid oma
peremeherollist keele suhtes, teha nad teadlikuks oma vastutusest,

panna nad kodanikena keeleafjade üle mõtlema ning teha hea ja loov (ema)keelekasutus lihtsas ja kaasahaaravas vormis omaseks kogu rahvale, alustades kooliõpilastest ning lõpetades riigiametnikega.

Keelteastal tehakse algust **keelemapi ettevalmistustöödega**. Kavandataval keelemapil⁷ on täita kaks ülesannet: anda selget ja rahvusvaheliselt võrreldavat infot mapi omaniku keeleteadmiste kohta ning aidata kaasa uute keelte õppimisele.

Euroopa keelemapp sisaldab keelepassi (annab ülevaate mapi omaniku keeleteadmistest, nende kohta antud tunnistustest ja tõenditest), õpibiograafiat (info läbitud keelekursuste, keeleõppe eesmärkide ning keele- ja kultuurikogemuste kohta ning kontroll-leht enesehinnanguks) ning valimikku tekste, mis mapi omanik on võõrkeeltes kirjutanud. Mapp võimaldab inimesel koguda ühtede ja samade kaante vahele mitmesugused keeleoskuse kohta käivad dokumendid, kuid eeldab ühtlasi väga heal tasemel võõrkeelte õpetamise süsteemi (programmid, õpikud, õpetajad, eksamineerijad, kontrolltestid jne). Mapist peaks kasu olema nii selle omanikule endale kui ka tema koolile, õpetajale, tööandjale. Seik, et keelemappi on hakatud ette valmistama, näitab, et keeleoskusest on saamas kutseoskuse lahutamatu osa.

Keelteasta saab hoo sisse emakeele päeval

Kõrvuti pidevalt toimuvaga kuuluvad keelteastasse ka ühekordsed üritused. **Üle-euroopalised üritused** koos (esialgsete) toimumisaegadega on järgmised:

- keelteasta avamine Lundis 18.–20. veebruaril;
- lühikese keeleõppejuhendi väljaandmine märtsis-aprillis;
- täiskasvanud keeleõppijate nädal 5.–11. mail;
- Euroopa keeltepäev 26. septembril;
- Euroopa keelteasta lõpetamine Belgias detsembris.

Eestis on lisaks kavandatud omad ettevõtmised, mis keeletemaatika päevakorral aitavad hoida. Keelteasta esimesed avalikud üritused on koondunud märtsi. Kavandatavale lisab nii sisu kui ka pidulikkust luuletaja Kristjan Jaak Petersoni 200. sünniaastapäev. Et 14. märtsi on hakatud tähistama ka emakeele päevana, on igati paslik keskendada sellele **Euroopa keelteasta avasündmused Eestis**: keelteasta postmargi käibele laskmine, televisioonisaade keelteasta tegemiste tutvustamiseks ning konverents „Eesti keel Euroopas”. Kaks konverentsi jääb veel

sügisességi: „Emakeel ja teised keeled III” ning „Väikeste keelte kontaktid”.

Sügistalvel on kavas anda välja raamat „Estonian Language” („Eesti keel”), millest ilmub ka venekeelne (lühendatud ja kohandatud) variant. Need väljaanded tutvustavad eesti keele ehitust, arengut, staatust ning peaksid andma objektiivse pildi eestlase ja tema emakeele suhetest. Eestlasele endale on mõeldud laserplaatide sari eesti murdenäidetega ning raamat „Eesti murded ja kohanimed”.

Keelteasta on keelekasutajate aasta

Üks Euroopa keelteasta juhtmõtteid on, et keelteastast võib osa võtta iga inimene: alustades uue või jätkates tuttava võõrkeele õppimist, osaledes keelteasta ettevõtmistes (ka Interneti kaudu), käies keeleteemalistel näitustel. Kõik algab aga ikkagi emakeelest ning selle hoidmisest, arendamisest, taastamisest. Keelteasta on kahtlemata sobiv aeg kultuuriautonomia seaduse ajakohastamiseks ning rahvusvähemuste teenistusse rakendamiseks. Kui eesti keele kui riigikeele oskus on Eestis elamise iseenesestmõistetav tingimus, siis emakeele õppimine ja hoidmine on kohustus oma rahva vastu ning panus Eesti riigi keelelisse rikkusse.

Eraldi on keelteasta sihtrühmana esile tõstetud keeleõpetajaid, ajakirjanikke, poliitikuid ja nn kolmandat sektorit (mille moodustavad avaliku sektori ja turusektori kõrval mittetulundusühingud).

Keeleõpetaja roll nii ema- kui ka võõrkeele õpetamisel on suur. Emakeele kui kirja- ja kultuurkeele arendamiseks nähtud vaev ja tehtud kulutused pole sentigi väärt, kui koolis käiv põlvkond emakeeleoskuse tähtsusest aru ei saa. Ilmselge on ka see, et tuleb jätkata tööd mitte-eesti koolide eesti keele õpetuse edendamisel (mitte ainult praegu Eestis elavate keeleõpet korraldades, vaid ka uute immigrantide tulekut arvestades), samuti keeleteadmiste kontrolli süsteemi arendamisel (testide koostamine, eksamineerijate väljaõpetamine).

Ajakirjandusel on eesti keele arendamisel ja õiguste eest võitlemisel alati tähtis osa olnud. On hea, kui mitmesugused keelevelerud, -nurgad ja -leheküljed, kus keelemõtteid avaldada, taas populaarseks saavad. Põhiline on aga siiski see, et need, kellele ajakirjandus on töö – kutselised kirjutajad – teadvustaksid hea keelekasutuse vajadust ning võtaksid aeg-ajalt täiendada ka oma emakeeleoskust.

Leidub märke, mis osutavad keeleasjade tähtsustamisele Riigikoguski. Teha olevat on tehtuga võrreldes ometi märgatavalt rohkem ning oluline on, et seda ei käsitataks (ka keelteasta mõjul) kampaaniana, vaid pidevat hoolt, tähelepanu ning raha nõudva vajadusena. Selleks kohustab, muuseas, ka põhiseadus. Paraku on nii, et mida väiksema kasutajaskonnaga üks keel on, seda kallim selle arendamine ja hoidmine selles keeles rääkivale rahvale tuleb.

Kolmanda sektori kaudu – siia kuulub ka näiteks Emakeele Selts – saavad keeletöös kaasa lüüa kõik ühiskonnaliikmed. Ei saa öelda, et Eestis sedalaadi ühendusi vähe oleks, kuid nende tegevus tuleb kooskõlastada – kas või sel lihtsal eesmärgil, et huvitavad keeleüritused ei saaks üksteisega kohakuti.

Euroopa keelteasta korraldajaid on kolm: Euroopa Komisjon (hariduse ja kultuuri peadirektoraat, keelepoliitika osakond), Euroopa Nõukogu (nüüdiskeelte osakond, koolide, koolivälise ja kõrghariduse direktoraat) ja Euroopa nüüdiskeelte keskus (Grazis). Eestis korraldab keelteasta üritusi haridusministri käskkirjaga moodustatud komitee, mille liikmed on haridusministeeriumist, Tartu ülikoolist, Tallinna pedagoogikaülikoolist jm asutustest.

Nii keelteasta kui ka keelteoskuse kaudu avatavad ja suhtluseks valla hoitavad ukSED on mõeldud kõigile keeikasutajaile. Ainult siis saab tõeks osutada Euroopa haridusministrite teisel konverentsil (1961) sõnastatud ning hiljem palju kordi korratud seisukoht: „Iga liikmesriigi keele õppimine ja õpetamine kõikide teiste liikmesriikide rahvastele on olnud ja on ka edaspidi Euroopa Nõukogu hoole ja tähelepanu objekt”.⁸

¹ European year of languages 2001. Information pack. Council of Europe, 02/2000.

² I. Camartin, Lust und Last der Mehrsprachigkeit. – Sprachen – Brücken über Grenzen. Austria, 1999, lk 271–275.

³ Riiklik programm „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007”. Tallinn, 2000.

⁴ Haridusministeeriumi statistilised andmebaasid.

⁵ Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koostanud ja toimetanud J. Viikberg. Tallinn, 1999.

-
- ⁶ Kielisillan rakentajat. Katsaus ulkomaanlehtori- ja kielikurssitoimintaan ja toiminnan arvioni. Toimetajat A.-M. Raanamo ja P. Tuomikoski. Helsinki, 1997.
- ⁷ Das Europäische Sprachenportfolio. Bern, 1999.
- ⁸ Language learning for European citizenship. Final report (1989–96). Germany, 1998.

Tegija

Räägitakse tegijast – niisama tegijast, kõvast tegijast, tegijaist meestest. Mida see tegija öieti tähendab? Kust ta tuleb? Ja mis temaga teha?

Tegija on tegijanimi, mis tuletatud *ja*-liite abil tegusõnast *tegema*. Viimane omakorda on neid tegusõnu, mis esineb harilikult koos sihitisega: *teeb ettepaneku, teeb süüa*. Selliseid tegusõnu nimetatakse sihilisteks. Kui sihilisest tegusõnast (nagu *tegema*) tuletada nimisõna, olgu teonimi (*tegemine*) või tegijanimi (*tegija*), saab tegusõna juurde kuulunud sihitisest sellele nimisõnale omastavas käändes sihitislik täiend: *teeb ettepaneku ja ettepaneku (mille) tegemine, teeb süüa ja söögitegija (mille tegija) jne*.

Kuivõrd *tegema* kui sihiline tegusõna esineb tavaliselt koos sihitisega, võiks arvata, et tema tegijanimi esineb koos sihitisliku täiendiga – omastavas käändes nimisõnaga (nagu *ettepaneku tegija* või *söögitegija*). Ometi saab *tegija* sageli täienditagi toime, ja kui tal ka täiendeid on, ei tulene need sihitisest ega näita, *mille* tegijaga on tegu. Näiteks: *vana, kõva, tugev, tõsine, suur* (omadussõnad), *tuntud, arvestatav* (kesksõnad) *tegija*.

See *tegija* näib olevat sünonüüm *edukale* – kes läbi ei löö, ei ole tegija. *Tegija* on ka *kibe käsi, kõva mees, tuntud kuju, tähtis nina, vana kala* vms. *Tegija* vastandid on *hädavares, tühikargaja, äpard, luuser*. *Tegija* on *oma ala meister*, nt tippu jõudnud sportlane, mõjukas poliitik või end maksma pannud allilmakuju. *Tegijad* võivad olla ka näiteks ettevõtted, kes omavahel turgu jagavad või kellel on selle peale ainuõigus. Suures nädalalehes on rubriik „Tegija”, Noorte Autorite Koondise ehk NAKi kõrvale on tekkinud Tallinna Noored Tegijad jne. Ning vaid mõni harv kirjutaja on tajunud *tegija* puhul stiilihälvet, pannes ta jutumärkidesse või poetades ette sõnakese *nii-öelda*.

Tõsised tegijad ja muidu sellid

Loeme näiteid:

Hakkame meenutama, kes on alates Soulist olnud tegija, kes niisama tühikargaja. (EKI tekstikorpus)

No mis tegija ma olen .. Poom on tegija ja Oper on tegija. Mina olen alles poisike. (SL Õhtuleht 06.09.1999)

Ega Kalev maltsa ostnud. [Gerald] Eaker pole tegija, aga kobedam kui meie pikad, kaitses on ta väga oluline lüli. (SL Õhtuleht 16.05.2000)

USA on ylbe ja jama, LEEDU on tegija. [---] usa pole tegija! Eurokoss on ülekõige (Delfi kommentaare 01.10.2000)

Jõust tuli puudu ja seljavalu hakkas piinama .. Tulnuks finiš veidi va-rem, olnuks ma tegija. (SL Õhtuleht 09.10.2000)

Ma ei kirjutaksiki Kaaverist kui kirjanikust, kuid asjaolu, et ta suutis luuletada antiikvormis, teeb temast tegija. (KesKus 31.08.2000)

„Los Angeleses antakse palju ameeriklastele, seal loeb nimi, ja seitse või isegi üheksa korda on Grammy saanud mõni, kes muusikamaailmas polegi teab mis tegija,“ arvab Kuusk. (Eesti Päevaleht 24.01.2000)

.. keskmikud on viimasel ajal nii raskelt pähe saanud, et vaimsed või-med hakkavad seepärast juba kannatama. Edgar, kes ennemuiste oli ikka tegija, on ka ära vajunud. (KesKus 01.06.2000)

Ma olin koolis kohe tegija, kui teised kuulsid, et mul õnnestus Blomkvistile piletid saada .. muljetas etendust vaatamas käinud 11aastane Liis. (SL Õhtuleht 21.09.2000)

.. läksin JK juurde ja küsisin, kas sepp tähendab, et on tegija. Üha lust-likumaks läks: „Jaa, tegija!“ (Postimees 03.07.2000) – Küsija uurib slängisõna *sepp* tähendust *tegija* kaudu.

.. matemaatikatudengidki viskasid eile põhikooli eksami ülesannetele pilgu peale .. Kümnes ülesanne on „tegija“: seda ei osanud peast la-hendada ja pliiatsiga ei viitsinud. (SL Õhtuleht 20.06.2000)

Eesti kataloogiturg on TeleMedia andmeil jaotunud 5 tegija vahel: TeleMedia Eesti 51%, Ekspress Kataloogid 32%, Interinfo Eesti 13%, Kompass Eesti 3% ja Ambrosia elektrooniline kataloog 1%. (SL Õhtu-leht 12.02.1998)

Kolmapäeval langes TALSE indeks üle 6%, suurimateks tegijateks osutusid Hansa- ja Foreksbank enam kui 10%-liste kukkumistega. (SL Õhtuleht 11.06.1998)

Usuasjus olgu selgus. Fotograaf Ove Maidla küsib mormoonidelt: „Kas Paulus oli kõva tegija?” (Postimehe naljanurk 24.05.2000)

Mobiiltelefoniga on seotud ka imagoküsimus. [---] Vana Motorolat ei taha keegi, olgugi et see ajab asja ära. Nokia 5110 on „arvestatava tegija” standard, kuid üle selle ka eriti pingutama ei pea. (Eesti Päevaleht 29.02.2000)

.. said Voitkade advokaatideks Viljandi vandeadvokaadid Mart Sikut (esindab Aivarit) ja Toomas Alp (esindab Ülot), keda asjaomastes ringkondades peetakse „tublideks tegijateks”. (SL Õhtuleht 02.03.2000)

Reval Sport on tõsiste tegijate paik. Beibed ja muidu sellid kaovad sealt kiiresti. (Postimees 30.09.2000)

Rummu vangla 470 asuka seas on tugevaim tegija ehk smotrja ššii 20-aastane narvalane Ruslan G. .. Vangla hierarhia juhiks ei saanud keskmist kasvu ja kõhnapoolne Ruslan tänu jõule. (Eesti Päevaleht 25.05.2000)

Infotehnoloogia- ja Telekommunikatsiooniettevõtjate Liit andis eile peaminister Mart Laarile aasta tegija tiitli toetuse eest infotehnoloogia ja telekommunikatsiooni arendamisse. [---] Aasta teoks tunnistas liit Tele2 poolt tasuta interneti sissehelistamisteenuse pakkumise. (Eesti Päevaleht 06.04.2000)

Lisaks jalg- ja korvpallile võib veel tuua näiteks spordialasid, kus horvaadid on maailma tipptegijate hulgas. (SL Õhtuleht 13.01.1999)

Tegijad mehed

ja-liitelised tegijanimed kuuluvad üldiselt nende sõnade hulka, mis võivad käituda nii nimi- kui ka omadussõnana. Ka *tegija* esineb ühilduva täiendina:

Arne on tegija mees – kotis 310 ahvenat. [---] Ülejäänute kalasaak kahvatub sedamaid .. , kui kalad jääle ümber kallatakse ja neid üle lugema hakatakse. (Eesti Päevaleht 29.01.2000)

.. mõni aeg tagasi Kaguraadiole antud äriintervjuus ütles AV, et tegijad mehed lähevad Pölvast minema .. (SL Õhtuleht 12.07.2000)

.. Varrak, mis „Neljanda võimu” üllitanud, on ikka hea kirjastus ja peatoimetaja Krista Kaer, nagu varemgi öeldud, igavesti tegija tädi. (SL Õhtuleht 28.06.2000)

Omas žanris väga tegija plaat. Kõik ju tolleagseud nimes ja iidolid, superhitid. (SL Õhtuleht 22.11.1999)

Tegija võib olla ka juba kokku kirjutatav täiend:

Olgugi et Derby County ei küüni Manchesteri Unitedile isegi kaenla alla, pälvivad maailma ühes tugevaimas liigas klubi parima mängija nimetuse ainult tegijamehed. Papist poisid .. alistuvad pingetele .. ja leiavad end õige pea teises tööpaigas. (SL Õhtuleht 08.05.2000)

Kas vana tegija või vana kala?

Seesugust sihitisliku täiendita tegijat tunneb ka soome keel. „Suomen kielen perussanakirja” III köide (Helsinki, 1994) toob sõna *tekijä* teise tähendusena ‘taituri, mestari’ (taidur, meister, virtuoos) ja näited: *Vanha, täysi, tunnettu tekijä* (täht-tähelt tõlkides: vana, kõva, tuntud tegija). *Hän on t. alallaan* (ta on oma(l) ala(l) tegija). „Soome-eeesti sõnaraamatus” (Tallinn, 1986) on artiklis *tekijä* ‘tegija; autor; tegur; põhjus; faktor; [keeleteaduses] isik, persoon’ muu hulgas näide: *ei ole aloittaja, vaan jo vanha tekijä* ‘ei ole algaja, vaid juba vana kala’. Vahest soome keele eeskujul käibele tulnuna on *tegija* meil siiski oma soome vastega võrreldes saanud tublisti laiema tähenduse – vaadagem kas või siinse loo näiteid – ja ta on ühtviisi sage nii suulises kui ka kirjalikus keeles ja nii argi- kui ka neutraalstiilis.

Tegija näib olevat viimase kümnendi sõna. Näiteks 1980-ndate lõpus Tallinna noorte keelt uurinud Mai Loogile (vt „Nende sõned, sõnad. Uurimus erieliste tüdrukute ja poiste kõnekeelest”. Tampere, 1992) on ta ette tulnud vaid korra ja tema „Esimeses eesti slängi sõnaraamatus” (Tallinn, 1991) *tegijat* polegi. Sama sõnaraamatu võrguverisoonis on venelase (!) kohta käivate sõnade hulgas näha *kõvamees, kõva tegija*. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat” pole oma ilmunisjärjega veel *tegijani* jõudnud. „Eesti keele sõnaraamatus ÕS 1999” on *tegija* omaette märksõna koos lause- ja liitsõnanäidetega – *tegijal juhtub; hea-, järele-, kaasa-, kurja-, leiva-, paha-, vaiba-, õnnistegija* –, kuid sihitisliku täiendita *tegija* kohta ei ole midagi öeldud. (Küll on näiteks märksõna *vinge* juures näide *vinged tegijad*.)

Tegija on praegusaja moesõna – on juba leitudki, et elame lausa „tegi-
gijate vabariigis” (Eesti Ekspress 12.10.2000). Moele kätt ette ei pane,
kuid moejärgijaid võib õpetada liialdustest hoiduma. Selle sihiga on järg-
mistele, taas elust võetud näidetele lisatud ettepanekuid ümbersõnastuse
kohta.

Eesti on pooleaastase eesistujaperioodi jooksul olnud nii -õelda tegija ..
(EKI tekstikorpus) – on olnud tegus, on hästi hakkama saanud, on tul-
nud oma tööga (hästi) toime

.. Optiva panga ostja on finantsalal nimekas tegija .. (Raadio 2 majan-
dusuudised 06.10.2000) – nimekas rahaasutus

.. kohtussemineku põhjuseks on aga tema hinnangul soov takistada
kolmanda GSM 900 operaatori turuletulekut Leedus. [---] Nii Leedus
kui Lätis teevad operaatorid lobitööd, kirjutavad artikleid, kui paha ja
kahjulik on kolmas tegija .. (Postimees 09.05.2000) – kolmas käitaja (ja
eespool: .. soov takistada kolmanda GSM 900 käitaja tulekut Leedu
turule)

Kui vaadata pankade turuväärtusi, siis on lihtsalt esmane vaadus saada
tegi-aks ka mõnel teisel turul peale Eesti. (SL Õhtuleht 10.09.1997) –
kinnitada kanda ~ panna end maksma mõnel teisel turul

Osteti Alonzo Mourning, kes võib põhitsentri- suursoosiku vastu
ainus tegija olla. (EKI tekstikorpus) – kes ainsana võib põhitsentri-
suursoosiku vastu midagi ära teha

Olin siiski juba aastaid olnud N. Liidu koondises ja põhja alla saanud.
Kui üsna uus tegija võidab, tundub see peaaegu alati üllatusena. (EKI
tekstikorpus) – uustulnuk(as)

5000-kroonist igakuist toetust saavad 12 sportlast eesotsas suusatalve
kuumima tegija Kristina Šmiguniga. (Postimees 13.03.2000) – esinum-
ber

President on selles vallas vana tegija, aga nüüd kuuleme Tallinna lin-
napea, tema asetäitja, peaministri ja teistegi improviseeritud, nagu muu-
sikud vanasti ütlesid. (Eesti Päevaleht 20.06.2000) – vana kala

Partei, mis täna saaks 10% häältest[,] oleks ju kõva tegija. (KesKus
01.06.2000) – kõva sõna

Marian oli allilma eliidis arvestatav tegija, mistõttu kuulutas teatud
ringkond kohe pärast mõrva välja ajujahi selle korraldaja leidmiseks.

(Postimees 05.04.2000) – tähtis nina (või lihtsalt kuulus allilma eliiti ~ ladvikusse ~ koorekihti)

„Tiru on NATO-ga liitumise alal kõige tugevam tegija ja siit tulebki otsida põhjusi, miks president sellise otsuse tegi,“ ütles Laar eile. (Eesti Päevaleht 05.01.2000) – NATO-ga liitumise asjus kõige kompetentsem

Riho Sibul on piljardilauas tuntud tegija: vähe juttu, kuid palju häid lööke. (EKI tekstikorpus) – kibe käsi

Mati Unt, näh, on ka maalt pärit ja selline võluv omaenese nina ette tegija. Ja väga vinge vend on. (KesKus 01.06.2000) – omaette nokitseja

Möödunud nädala tõeline tegija ei olnud mitte välismaalase pass või leiva hind, vaid Videviku kummitus ehk, peenemini öelduna, poltergeist. (EKI tekstikorpus) – nädala sündmus ~ nael ~ tõmbenumber

Prantsuse maratonaerutaja Jo Le Guen alustas eile Uus-Meremaal Wellingtonist teekonda, mis peab ta umbes nelja kuuga viima Lõuna-Ameerika Hoorni neemeni. [---] „Usun, et tulen oma ettevõtmisega toime,“ sõnas prantslane enne oma lainevahus õõtsuvasse musta värvi paati astumist. „Annan endast parima, aga muidugi, kes seda ette teab – Vaikne ookean on ikka palju suurem tegija kui mina.“ (Postimees 04.02.2000) – Vaikne ookean on minust ikka kõvasti üle ~ kas ma saan Vaikse ookeani vastu

Miks meid Soome president nii erutab ja Läti oma külmaks jätab? Kindlasti on üks põhjus selles, et Halonen on vana kõva poliitiline tegija. (KesKus 01.06.2000) – kogenud poliitik ~ vana poliitikategija või vähemalt poliitikas vana tegija (mitte vana kõva poliitiline tegija)

Kui näiteks ülemus surub naise kuskil komanderingus olles vastu seinale ja ütleb, et kohe on vaja tema tuppa tulla, siis naine pigem arvab, et see on nii tore – ta ikka veel naisena tegija. (Eesti Päevaleht 06.06.2000) – tast on ikka naisena veel asja

Ja veel üks näide.

Ka mina olen viimased nädalad olnud tegija. Tegin nimelt maal heina. (KesKus 02.08.2000) – Kena, et asja võetakse ka huumoriga.

Maire Raadik
eesti keele instituudi teadur

Mis nad siis tulevad meie õue peale ...

Wiedemanni keelepreemia värske laureaat Ellen Uuspõld kirjutab 2000. aasta augustikuu Keeles ja Kirjanduses sellest, kuidas Matsist sai mats. Populaarset eesnime hakati kasutama kohtlase inimese tähenduses juba saksa keeles. Eesti keelealal sai see mõisnike keelepruugis talupoja halvustavaks sünonüümiks. Eestlaste suus võis mats saada talupoja halvustavaks nimetuseks alles siis, kui oli tekkinud juba olulisel hulgal iseteadlikke eesti linnainimesi.

Aga Mats ei ole meil sugugi ainus eesnimi, mis on kasutuses hakanud tähendama rahvust või rahvuse osa. Venelasi on Eestis ammust ajast halvustavalt kutsutud vankadeks. Sõna leidub nii Julius Mägiste kui ka Alo Rauna etimoloogiasõnaraamatus, samuti Mari Musta uurimuses „Vene laensõnad eesti murretes” (1956, raamatuna Tallinn 2000). Just murretest on see Mari Musta andmetel võetud ka uuematesse sõnaraamatutesse. Vanka aluseks on üks levinumaid vene mehenimesid Ivan (> Vanja > Vanka). Aga nagu mats, nii on ka *vanka* halvustavas tähenduses üldnimena kasutusel juba laenuandjas keeles: vene keeles kutsuti vankadeks viletsaid linnavorimehi. Sõna levis meil kiiresti üldisesse kasutusse pärast sõda Eestisse valgunud näljaste orbude, nn kotipoiste hüüdnimena. Kui venelased meile kauemaks püsima jäid, kui alguses arvatud, laienes vanka venelase üldiseks halvustavaks sünonüümiks. Vahel harva on venelasi (ilmselt soomlaste eeskujul) ka iivaniteks nimetatud, aga kuigi levinud see nimetus ei näi olevat.

Teise maailmasõja ajal hakati saksa sõdureid kutsuma fritsudeks (< Fritz < Friedrich), mis Punaarmees teeninud eesti sõjameeste kaudu levis ka eestikeelsesse kirjasõnasse. Sõjaaega kajastavas ilukirjanduses võib seda tihti leida. Inglise slängis kutsuti saksa sõdureid *Fritz*'ideks juba Esimese maailmasõja päevil. Fritsudeks ei ole kunagi kutsutud üldiselt kõiki saksa rahvusest inimesi, see oli ikka vaenlane, saksa sõdur.

Eesnimi rahvuse sünonüümina näib olevat tähenduselt alati halvustav. Ta tuleb kasutusele siis, kui kõnealuse rahvusega tekib ebameeldivaid kokkupuuteid. Ebameeldiv võib kontakt olla ka lihtsalt sellepärast, et ta on liiga tihe ja pealetükkiv. Kümnekond aastat tagasi, kui meil piirid lahti läksid, tuli mõneks ajaks eestlaste (eriti tallinnlaste) keelepruuki pekka nii soome ostuturisti kui ka laiemalt kõigi soomlaste sünonüümina. Pekka pole kunagi jõudnud saada nii halvustavat varjundit kui frits või vanka, pigem on see olnud üleolevalt humoristlik.

Naistega näib olevat vähem ebameeldivaid kokkupuuteid. Ainus siia rühma arvatav naisenimest pärinev nimetus on marusja, mida on kasutatud ja vahel nüüdki kasutatakse vene naise üldnimena.

„Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999” tunneb peale matsi fritsu ja vanka, teisi pole ilmselt piisavalt üldiseks peetud. Tartu ülikooli inglise keele õppetooli dotsent Enn Veldi juhtis minu tähelepanu John Ayto sõnaraamatule „The Oxford Dictionary of Slang” (1998), mis pakub rikkalikult samalaadset ainekku inglise keelest. Näiteks iirlane on *paddy* (< Patrick) või *mick*, šotlane *jock* (< Jack), hispaanlane või portugallane *dago* (< Diego), ameeriklane *sammy* (vrd onu Sam), prantsuskeelne kanadalane *joe*, türklane või araablane *abdul* jne. Ka meile nii tuttav jänki (ingl *yankee*) on eesnimemugand hollandi nimest Janke (< John).

Naabritega võrreldes on huvitav, et Eestis piirdub selline rahvaste nimetamine eesnimedega. Soomlased näiteks kutsuvad oma läänenaabreid svenssoniteks ja ka keskmise soomlase kohta ütlevad nad *keskivertovirtanen* või *tavallinen virtanen* või *me virtaset*. Perekonnanime laienenud tähendusel ei ole eesnimikasutusega võrreldavat halvustavat varjundit, kuigi svensson ei tarvitse soomlase suus kuigi armastusväärset kõlada. Aga see pole seotud sõna tähendusega, pealegi kasutavad svenssonit enda kohta ka rootslased ise, nagu soomlased virtaneni.

Mul ei ole infot, et eestlased oleksid virtaneni või svenssoni laensõnana kasutusele võtnud. Ka ühtegi teist rahvust ei ole meil ühise perekonnanimega õnnistatud. Eestlaste endi perekonnanimedega hulgas ilmselt ei ole ühtegi nii silmatorkavalt teistest ees oleva sagedusega nime, mida me oleksime võinud kogu oma rahvuse kohta kasutama hakata. Või siis lihtsalt pole meil kalduvust ennast nimetada, pigem teisi.

Elajas

11.09.2000 helistas keelenõuandesse nõrдинud naine: loomakaitseeltsi töötaja olevat kasutanud loomade kohta sõna *elajad*. Helistajal on kodus armsad koerakesed, ta ei taha sugugi, et nende kohta *elajad* öeldaks. Arutasime ja leidsime, et sõna kasutus oli tõesti sobimatu.

Tekkinud konflikt oli sedavõrd huvitav, et selle üle tasub mõtiskleda pärast vastamistki. Tegemist on sõnaga, mille hinnanguline väärtus on aegade jooksul täiesti muutunud. Georg Müller jutlustas XVII sajandi alguses (s.o 400 aastat tagasi) suurest imest, kuidas surnud munast oli üks elav *elajas* saanud. Teises jutluses on ta rääkinud *pisukestest mets-elajatest* – maoketest ja linnukestest.¹ Otto Wilhelm Masing on Marahwa Näddala-Lehhes XIX sajandi kolmandal kümnendil (s.o ligi 200 aastat tagasi) kord kirjutanud ühest imelikust *elajast*, teine kord öelnud orava kohta *elajakene* ja korra esineb ka sõna *elajasugu* praeguse loomaliigi mõttes.² *Elajas* on seega mitu sajandit olnud täiesti neutraalne sõna looma kohta, päritolult seotud tegusõnaga elama ning sõnaga *elaja*, mis tähendas 'elus'. Veel XX sajandi algul esitasid esimesed õigekeelsussõnaraamatud (1918 ja 1925) ka hellitleva tuletise *elajakene*, mida meie praegu enam hästi kasutada ei oskaks.

Nüüd ütleb „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat”, et *elajas* on küll loom, aga „hrl. mingi negatiivse emotsionaalse hinnanguga öelduna”.³ Paistab, et sõna on halvaks läinud järk-järgult XX sajandi jooksul. Sõnaraamat toob neutraalse kasutuse näite XIX sajandi lõpu kirjamehelt Jakob Pärnalt („Ühel väga ilusal suvisel päeval hoidis ta karjamaal oma *elajaid*”) ning veel ka XX sajandi kolmekümnendaist Mart Raualt („Vahest sekka kuuldu mõne mäletsedes lamava *elaja* inisemist”). Mõlemad on kirjutanud karielajatest ehk kariloomadest. Kartoteegis on peale *karielaja* leidunud veel liitsõnad *kodu-*, *maja-* ja *metselajas*.

Mis on siis süütu sõna ära rikkunud? Ikka inimene. Kõigepealt hakati tõmbama võrdlusjooni loomalt mõne inimese peale: Käib *elaja* kombel neljakäpuli. Ahmib süüa nagu *elajas*. Röögib kui *elajas*. Edasi öeldi mõnele inimesele juba mitte enam võrdluse vormis, vaid otse: *Sa alatu elajas! Ma sulle vanale elajale alles näitan! Käed küljest, sa elajas!* August Jakobson kirjutas XX sajandi keskel: „*Teie* siga, lurjus, *elajas* .. ütlesin ma talle kohe!” Seletussõnaraamat fikseeribki teise tähendusena, et *elajas* on ka söimusõna. Sõna sai inimeste peal nii halvamaigulise tähenduse, et ei kõlba enam loomadegi kohta. Vähemalt ei kujutlenud keelenõuandesse helistaja, et tema koerakesed saaksid olla elajad.

Veel teravam on olnud omadussõna *elajalik* tähenduse halvenemine. Esmastähenduse ‘elajale, loomale omane’ kasutust vaevalt enam kohatab, harv on isegi võrdluse alusel saadud ‘otsekui loomale omane, meeletu, arutu’, nt *elajalik* kisa, *elajalik* õgimine. Domineerib teisene, inimeste maailma tähendus ‘julm, metsik, toores’. Seletussõnaraamatu näited (*Elajalik* kohtlemine, piinamine, hukkamine. Bandiitide *elajalikud* teod. Tapetud kõige *elajalikumal* kombel) osutavad selgesti, et loomariigis kasutamiseks see omadussõna enam ei kõlba.

Tegelikult on inimene ära rikkunud ka sõna *lojus*, mis on etümooloogiliselt seotud tegusõnaga *loomaa*. Seletussõnaraamat näitab esimese tähendusena: (kodu)loom (hrl. eelkõige veiste kohta).⁴ Liitsõnadena on kirjas *kodu-*, *pisi-*, *pudu-*, *töö-* ja *veolokus*. Sõnaraamatus on see tähendus märgendatud vananenuks. Niisamuti on vananenud ka *lojuse* neutraalne ülekanne inimesele, nagu kunagi XX sajandi kahe- või kolmekümnendail on kirjutatud Julius Oengo: „.. olgugi varas või röövel ta – ikkagi *Issanda lojus*.” Praegu ütleksime, et oleme ühed *jumala loomad* kõik. Teise tähendusena on märgitud söimusõna: Sõimas mehi *lojusteks* ja *elajateks*. Ta, *lojus*, valetas meil suud ja silmad täis! Ta on siga mees, *lojus!*

Ja jälle – inimeste peal ära rikutud sõna ei kõlba tänapäeval enam hästi ühele hea loomuga loomale. Oma koerakesi armastav proua vaevalt sooviks neid *lojusteks* või *pisilojusteks* nimetada. Lemmikloomale oleks ringiga tagasi jõudnud sõna niisama solvav kui inimesele.

Seega kipub kirjutises näidatud viisil halvenema looma mis tahes nimetus ja otsitakse taas neutraalset. Võib juhtuda, et kunagi ei kõlba ka sõna *loom* enam.

- ¹ K. Habicht, V.-L. Kingisepp, U. Pirso, K. Prillop, Georg Mülleri jutluste sõnastik. Tartu, 2000, lk 57.
- ² V. Kingisepp, O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. – Sõnasõel 1. Tartu, 1972, lk. 80.
- ³ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. I köide, 2. vihik. Tallinn, 1991, lk 265.
- ⁴ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. III köide, 1. vihik. Tallinn, 1992, lk 172–173.

Tiiu Erelt
eesti keele instituudi vanemteadur

Austus ei sõltu algustähest

Kas visiitkaardile tuleb kirjutada *direktor* või *Direktor*? Pöördumises peab kirjutama *Lugupeetud Härra President*, eks ole? Kas seaduste nimedes algavad kõik sõnad suure tähega või ainult esimene? Kuidas ometi tohib ajakirjanik lehes kirjutada *riigikogu* väikese tähega?

Seesuguseid küsimusi, arvamusi ja pahandamisi kuuleb eesti keele instituudi nõuandetelefonil kuust kuusse ikka ja jälle. Õieti on tegemist ühe ja sama probleemiga – kartusega, et väike algustäht ei väljenda piisavat austust, lugupidamist ja ametlikkust. Vene keele ortograafias juhendataksegi vahel kirjutamata põhimõttest „Уважаем, значит пишем с большой буквы.” Näiteks on tänapäeval hakatud suure tähega kirjutama kirikupühade nimetusi, mida nõukogude ajal ei tehtud. Eesti keeles niisugust vahetegemist olla ei saa ja suure tähe kasutamine oleneb eelkõige sellest, kas tegemist on nimega või ei ole. (Näiteks Internet on arvuti-võrgu nimi ja tuleb seetõttu kirjutada suure tähega.)

Alustagem inimestest. Kõik värsked õigekeelsusallikad ja käsiraamatud („Eesti keele grammatika”, „Eesti ortograafia”, „Eesti keele käsiraamat”, „Ametniku keelekäsiraamat”) kinnitavad, et ametinimetused, auastmed, aunimetused, teaduskraadid ja tiitlid kirjutatakse väikese algustähega, olgu tegu presidendi, ministri, direktori, professori, doktori, kindrali, admiralil või kelle tahes tähtsa ametiisikuga. Väiketähega kirjutamine ei vähenda nende väärikust küll karvavõrdki. Niisamuti käivad väikese tähega sellised aunimetused nagu *aasta õpetaja*, *aasta sportlane*, *aasta naine* jt.

„Eesti keele grammatika” II osas (Tallinn, 1993, lk 366) on ametinimetuste suure tähega kirjutamist nimetatud endisaja kantseleimentaliteedi jäljeks (paluja peab olema alandlik ja palutavat ülendama). Sellise mentaliteedi korral tekib huvitav küsimus, kust läheb piir. Oletame,

et keegi soovib direktorit austada suure algustähega. Aga asedirektor või osakonnajuhataja? Üks nõuküsija oli veendunud, et presidendile ja peaministrile kirjutades peab kasutama suurt algustähte ja tiitlit *härra*, ülejäänud ministrite asjus tärkas aga kõhklus, kas nemad väärivad suurtähte ja härraks tituleerimist. *Härra*, *proua* ja *preili* on üldtiitlid ja neid võib kasutada iga inimese puhul nii nime kui ka nimetuse ees (*härra Tamm*, *proua doktor*). Loomulikult kirjutatakse nad väikese algustähega.

Erandiks on *Vabariigi President*, mis nagu *Vabariigi Valitsus* on põhiseaduse järgi käsitletav institutsioonina ehk asutusena. Seda ühendit kirjutatakse juriidilistes ja ametlikes tekstides läbiva suurtähega. Mujal on õige väiketäht – *Eesti president*, *härra president*, *presidendi kõne* jne.

Paari kõrgema tiitli puhul on siiski tavaks kasutada erilist austust väljendavat **ülimussuurtähte**: *Teie Majesteet*, *Nende Majesteetid* kuningas ja kuninganna, *Tema Pühadus* dalai-laama. Muudes ühendites, nagu *teie hiilgus*, *tema kõrgus*, *teie ausus*, *kõrgeausus* jne, ei ole see tarvilik.

Asutusenimetuste kirjutamiseks on kaks võimalust. Asutuste, ettevõtete, organisatsioonide jm ühenduste registreeritud täisnimetusi kirjutatakse ametlikkuse rõhutamisel (dokumentides, pitsatitel jm) läbiva suurtähega: *Riigikogu*, *Keskkonnaministeerium*, *Tartu Ülikool*, *Kiiu Piimaühistu*, *Eesti Turismifirmade Liit*, *Eesti Keele Sihtasutus*. Vabamas tekstis, näiteks ajalehes, võib julgesti tarvitada ka väikest algustähte: *riigikogu* (Eesti parlamendi omakeelne sünonüüm), *keskkonnaministeerium*, *Tartu ülikool*, *Kiiu piimaühistu*, *Eesti turismifirmade liit*, *eesti keele sihtasutus*. Mõnikord ei ole kindlalt teada, kas tegemist on täpse täisnimetusega. Kahtluse korral on kindlam kasutada väiketähti, siis saab kirjutis igal juhul õige.

Üksikutel juhtudel eristab algustäht tähendust – näiteks *Eesti Pank* ja *Tallinna Muusikakool* on konkreetsete asutuste ametlikud täisnimetused, *Eesti panku* ja *Tallinna muusikakoole* on aga mitu, need on tüübinimetused.

Alati kirjutatakse väikese algustähega asutuste **allüksused**, olgu nad ise kui tahes suured: *Tallinna Pedagoogikaülikooli sotsiaalteaduskond*, *Siseministeeriumi rahvastiku arvestuse osakond*. Väikese tähega kirjutamine ei kahanda sugugi neis üksustes tehtava töö väärtust, nagu aeg-ajalt peljatakse. Samuti käib väikese tähega asutuse tüübinimetuse, kui seda kasutatakse täisnimetuse asemel: *õpib tehnikaülikoolis* (= Tallinna

Tehnikaülikoolis ~ Tallinna tehnikaülikoolis), *otsuse tegi linnavalitsus* (= Tartu Linnavalitsus ~ Tartu linnavalitsus).

Kaht moodi saab kirjutada ka *seaduste jm õigusaktide nimetusi*. Tavaliselt on tegu puhtakujuliste nimetustega ja need kirjutatakse lihtsalt väikese algustähega (v.a muidugi kohanimed): *põhiseadus, asjaõigusseadus, mitteeluruumide erastamise seadus, Eesti kaubandusliku meresõidu koodeks* jne. Ja ikka ollakse sellise nõuande peale vahel hämmeldunud: „Põhiseadus on ju nii tähtis, kas tõesti võib seda väikese tähega kirjutada?” Mõnel õigusaktil on aga üsna pikk nimetus, mis ei pruugi tekstis hästi eristuda. Sel juhul võib kasutada pealkirjamalli – jutumärke ja esisuurtähte, nt „*Riigi poolt eraõiguslike juriidiliste isikute asutamise ja nendes osalemise seadus*”, „*Eesti Vabariigi töölepingu seaduse, töötajate usaldusisiku seaduse, avaliku teenistuse seaduse ja individuaalse töövaidluse lahendamise seaduse muutmise ja täiendamise seadus*”.

Lõpuks võiks meelde tuletada sedagi, et eesti keeles (erinevalt mitmest teisest keelest) kirjutatakse väikese tähega kõigi pühade ja tähtpäevade nimetused: *jõulud, esimene jõulupüha, suur reede, võidupüha, jaanipäev, emadepäev, iseseisvuspäev* jt.

Tiina Leemets
eesti keele instituudi teadur

Sissejuhatus suulisesse eesti keelde

Tiit Hennoste

Tartu ülikooli teadur

Aastal 1982 kohtus Tartus tollases Kirjanike Majas Tartu noorte autoritega kirjanik Mihkel Mutt. Kui kõnelejal korraks jutt otsa sai, teatas ta, et on äsja kirjutanud Loomingule teatri kohta ühe väikese loo, mis pole veel ilmunud, ja et ta võib seda refereerida. Sellisena kõlas see lugu Muti esituses:

(1) a=sis=ma mõtsin=et on olemas ka nukuteater tegelikult elus. nukuteater (.) mis on nukuteatri põhitunnus on see, (...) et näitleja (.) ei räägi ise, vaid ta kasutab mingisugust meediumi, no=antud juhul tndab nukku, või=ükskõik=noh=mingit mingisugust marionetti, ta räägib tema kaudu. sama asi esineb muide ka näitks kõhuraaikijatel, sest kõhuraaikijad on on ka sarnased nukuteatrile, sest kõhuraaikija ju noh projitseerib oma hääle kas siis noh kellelegi nagu hobuse tagumikku=või või=noh ükskõik kuhu tähendab mis asi hakkab rääkima. ja vat ongi ütleme kui näiteks (.) kohtuvad lapsevankrit lükkav ema, väike laps on seal sees, ja ütleme tema meestuttav. (.) mingi juhuslik meestuttav. (.) akkavad juttu ajama. ja:: siis=noh see meestuttav tahab nagu (...) lõbustada daami või nalja teha, paneb suitsu ette=ja, ja pakub sellele imikule ka ütleme suitsu. (...) noh a=imik oletame et ta lihsalt rääkida ei oska ja hakkab lalisema midagi noh laliseb lihsalt, ja sis ema ütleb peene häälega talle et noh=et ema räägib imiku eest peenikese imiku häälega et me oleme veel väikesed me veel ei suitseta. no=se ongi puhas nukuteater tähendab. (.) ema antud juhul kasutas seda last nagu nukku ja rääkis tema kaudu. (.) vat see on elus ka nukuteater esineb.

Mis keel see selline on? See ei ole kirjakeel ega ka mitte argikeel. Kohtumine oli avalik ja kuulajad Mutile suures osas tundmatud inimesed. See ei ole ka päris spontaanne jutt, sest lugu oli Mutil juba kord läbi

mõeldud ja kirja pandud. Kustkohast siis tulevad need imelikud sõnad ja laused? Vastus on lihtne: suulisusest.

Selles artiklis tulebki juttu eesti keele joontest, mis on seotud suulisusega. Loomulikult räägivad inimesed erinevalt ja nende suulises kõnes võib olla näiteks keelevääratusi (kui keegi ütleb *võta velefon*, mitte *võta telefon*), lapsepõlvest külge jäänud kodumurde jooni jms. Me kõneleme erinevalt kodus sõpradega, kaupluses müüjatega ja töö juures ülemusega. Praegu ei huvita meid siiski need jooned, vaid jooned, mis esinevad igasuguses suulises kõnes ja on seotud suulise teksti tegemise ja vastuvõtmise tingimustega.

Neid erijooni on kahesuguseid. Ühed on sellised, mida suuline keel kasutab oluliselt enam või oluliselt vähem kui kirjalik keel, teised sellised, mida kirjalik tekst üritab vältida või kasutab ainult erijuhtudel ja siis ka eelkõige ilukirjanduse tegelaste kõnes. Mujal on need jooned kas otse keelatud või siis kuulutatud halvaks keeleks. Loomulikult ei räägi me siin kogu sellest keerukast probleemistikust, vaid toome välja ainult kõige olulisemad suulise keele sõnavara ja lause erijooned.

Mida parasiidid kõnes teevad

Vaatame kõigepealt suulise keele sõnavara. Muidugi on suulises kõnes sõnu, millel on samadest kirjakeele sõnadest erinev morfoloogia. Eesti keeles on selliseid sõnavorme tegelikult väga vähe, ainus sage on *nud*-kesksõna *nd*-vorm. Oluline on siin ainult see, et kõnes kasutatakse paralleelselt mõlemat, ja mitte vabalt, nagu kõneleja tahab, vaid kumbagi kindlatel tingimustel.

Teiseks on suulises kõnes hulk sõnu, mis on tehtud teistmoodi kui kirjakeeles lubatud. Üks moodus on häälikute või silpide lühenemine või kadu kirjakeele sõnades. Nii on tekkinud näiteks *sis*, *vä*, *nüüd*, *sin*, *nimodi*, *vel*, *kule*. Osa neist sõnadest erineb tähenduselt sama sõna pikast vormist, nagu näiteks *kule*, *ota*, *vata* (vrd kirjakeelsed *kuule*, *vaata*, *oota*) või *vä* (vrd tavaline sidesõna *või*). Teine osa on pikkade vormide lühivariandid. Neil on üks ja sama tähendus, kuid neid kasutatakse kõnes teistsugustes kontekstides kui kirjakeeles. Sellised on näiteks *siis/sis/s*, *agala*, *ei/i*. Üsna tavaline on ka ebaharilik sõnade liitmine: *onju*, *nojah*, *ekssole*, *eksju*, *einoh*, *misasi*. Lisaks kasutatakse ka kirjakeele omadest erinevaid tuletusvõtteid ja -liiteid, mille abil tehakse aga eeskätt argikeele

nimisõnu (*telekas, pastakas, emps, jota* jms), mis sellisena pole päriselt kõne suulisusega seotud.

Kõige tähtsam suulise kõne eripärane sõnarühm on kindlasti pragmaatilised partiklid. Nende seas on kümme sagedasimat *jah, noh, no, jaa, tere, eks, aitäh, nägemist, kah, vot*. Need on sõnad, millest suurt osa on nimetatud parasiitsõnadeks ning peetud halva ja lohaka keele musternäidiseks. Nendega on aastakümneid võideldud, aga sõnad on ikka alles. Mida need sõnad suulises keeles teevad?

Kõige olulisem pragmaatiliste partiklite rühm, suhtluspartiklid, on kasutusel dialoogis, et reageerida kõneleja jutule. Suhtluspartiklite hulka kuuluvad dialoogipartiklid, nagu näiteks *ahah, mhmb, jah/jaa*. *Ahah* on kõige lihtsamalt öeldes partikkel, millega kuulaja ütleb, et eelnevas jutus oli tema jaoks midagi uut. *Jah/jaa* on partikkel, millega kuulaja annab teada, et ta on nõus sellega, mida kõneleja ütles, olgu see siis esitatud küsimusena (nagu näites 2), seisukohavõtuna (*see kleit on ilus*) või kutsetena (*tule homme meile külla*). *Mhmb* on aga partikkel, millega kuulaja annab märku, et teine võib edasi rääkida, ning partikkel, mille abil kuulaja distantseerib end kõneleja seisukohtadest või soovidest või lükkab edasi seisukohavõtu, teemavahetuse soovi vms, mida teine temalt ootab (nagu näites 3).

(2) J: see on nagu meie see (.) ülikoolis see inglise keele: õppejõud, (.) bat, bat, jes, jes, sõu (.)

B: täpselt ni[modi.]

K: [kas te] õpitate ingliskeelt ülikoolis=vä. (.)

J: jaa. (1.5)

(3) P: =ei=no see kõhetu see ei loe, aga vaata kuis ta hoiab ennast. (.) sest noh (.) on [saledamaidki]

M: [ta ei hoiagi.]

P: inimesi olemas, ta ei kõnni üldse niimodi nagu [aeroobikutele] kohane.

M: [kule=ma=lähen=siis]

A: mhmb. (0.5)

P: mina ei tea. (.) võibolla ta teeb hästi (...)

Suhtluspartiklite teise põhirühma moodustavad afektiivsed partiklid nagu *oi, ai, ohhoo, vau, böö* jms ning mitmesugused muud suhtlussõnad ja pikemad suhtlusfraasid (*täpselt nii, ongi nii, okei, jama* jms), millega

kuulaja väljendab oma tundeid, mis teise inimese jutt temas on tekitanud (nagu näites 2 täpselt *nimodi* või näites 4 *böö*).

(4) K: ei=jaksagi.

T: ma kardan ka et ei jaksa. (1.2)

K: ja miks ta peakski. (2.0)

T: BIIG LAVV. (1.2)

K: böö. (1.0)

Teine suur pragmaatiliste partiklite põhirühm on tekstipartiklid. Nende seas on kõige olulisemad piiripartiklid, mis ütlevad, kuidas algav või lõppev lausung on eelneva või järgneva lausungiga seotud. Siia kuuluvad hästi tuntud küsipartikkel *vä* lausungi lõpus (näide 2), partiklid *siis/sis*, *no*, *aga*, *kule*, *ota/odot/oot*, *vata* jms. Näiteks kõnevoorudega¹, mis algavad sõnaga *aga*, tuuakse vestlusse uus alateema, *no* abil ütleb jutu alustaja, et tema järgnev jutt eitab eelnevat juttu või et ta kahtleb selles. *Ota* annab teada, et kõneleja tahab jätkata samal teemal, kuigi vestluskaaslane on soovinud teema lõpetada. Tüüpilised *ota* näited on dialoogis 5, kus esimene variant (*ododot*) on teemas püsimise soovi alustav partikkel ja teine (*oota*) on nn toimetamispartikkel, millega alustades soovib kõneleja lisainfot millegi kohta, mis on talle ebaselgeks jäänud.

(5) D: lähened igale ühele personaalselt.

B: o ododot aga räägime nendest meetoditest siis veel. (1.2)

A: kastikesse panemisel või.

B: jajah, ei=ei=no ümberkasvatamismetoditest, (.) mida sa raken dasid mõnin[gate inimeste puhul.]

D: [Mart (.) tahad veel=vä.] ö juba:: noh väljendasid kuidas sa olid kellegile:: (.) kellegi oma kasti surunud või paika koha kätte näidanud mingile: neiule kes oli enne väga kena olnd ja kes nüüd pidi nagu: (.) tustik olema=või.

A: mhemhe se tustik ei ole pooltki nii kole. ükskõik. heh jah. (1.2) ma harrastan tõesti seda (.).

C: mhmh

B: oota see ongi meetod.

Kolmanda partiklite põhirühma annavadki toimetamispartiklid, mida on kahte liiki. Esimest liiki partiklitega lükkab kõneleja ise veidi edasi oma

¹ Kõnevoor on ühe kõneleja jätkuv häälesolemine. Kui kõneleja vahetub, siis vahetub ka kõnevoor.

jutu järgmise osa tegemist või annab teada, et järgnev lõik on eelmise lõigu muudetud variant. Edasilükkaja rollis tegutsevad näiteks kurikuu-
lus *noh*, aga ka üneemid (pausi täitvad hääliksused) *ee/e*, *aa/a*, *hh/h*, *õõ/õ*,
mm. Muutmise algusest annavad märku partiklid *või*, *ei*, *tähendab-
/täandab*. Muti tekstist leiame näiteks partikli *noh*, näites 6 aga on olemas
üneem *ee*, *noh* ja ka ümbertegemist alustav *või*.

(6) *ee* et selles mõttes *noh* n-n-need on kirjutatud ärkvel=olles=aga
(1.0) Võhumõõga omad. (1.2) *ee noh* ühesõnaga slles öö ärkvelunes
või pool- (.) või näh=*noh*, (.) sürrealistlikes *ee* (.) päevaolekus. (1.0)

Teine rühm toimetamispartikleid on sellised, millega kuulaja annab mär-
ku, et tema jaoks oli eelmises jutus mingi probleem ja et ta sooviks selle
kohta selgust saada. Sellised on näiteks mittekuulmist märkivad ja üldi-
selt arusaamiraskustele osutavad *ah*, *mh*, *jah*, *ota*, samuti täpsemini
probleemkohta osutavad partiklid, mida kasutatakse koos probleemse
osa kordusega: *ah*, *jah*, *vä/võ/või*. Probleemid võivad sealjuures olla väga
mitmesugused, alates sellest, et inimene ei kuulnud, mida teine ütles,
kuni selleni, et öeldu oli talle nii suur üllatus, et ta keeldub seda usku-
mast. Näites 7 on esimene *jah* dialoogipartikkel, millega palutakse edasi
rääkida, teine *jah* on kontrolliva küsimuse lõpus, aidates kuulajal kind-
laks teha, kas ta ikka kuulis õigesti.

(7) V: *ee* ma usun, et ta asub Ilmatsalu tänaval, ma küsin=kas te
soovite autode müüki või varuosade numbrit. (0.5)

H: vatt=ei oskagi n=öelda. (.) ma=võtaks mõlemad. (0.5)

V: autode müük on neli=kaks=viis

H: jah?

V: seitse õheksa seitse

H: seitse õheksa seitse jah?

V: ja varuosad on neli=kaks=viis (.) viis=viis õheksa.

Räägime ilma lauseteta

Lause on kõnes midagi täiesti teistsugust, kui kirjalikus tekstis olema
peaks. Näiteks Muti tekstis on kokku 28 lausesarnast asja, millest kirja-
keele lausetena võib tõlgendada 9. Ülejäänutest on 3 sellised, milles esi-
neb mingi sõna mittekirjakeelne vorm, ja 16 sellised, mis erinevad kirja-
keele lausetest. Näeme siit, et kirjakeele lause on suulises kõnes ainult
üks ja hoopiski mitte tavalisim viis teksti ehitada.

Suuline kõne ehitatakse üles lausungitena, mille piiriks on lõpetatust väljendav intonatsioon. Just intonatsiooni ehk kõnemeloodia abil valib kõneleja välja, mis üksusi ta tahab lausungina serveerida. Lausungiks võib olla liitlause, lihtlause, fraas, sõna, hääliitsus jne. Suulise keele süntaks ongi õieti lausungisüntaks, mitte lausesüntaks; lause on ainult üks lausungi võimalikke alaliike muude kõrval.

See tekitab muidugi kohe ühe probleemi. Nimelt on lausete puhul alati uuritud muu hulgas seda, kas nad on korrektsed või mitte, kuid suulise kõne puhul ei saa korrektsuse mõistet selles mõttes kasutada. Kirjakeele normingud lihtsalt ei kehti suulises kõnes.

Suulise ja kirjaliku keele süntaktiliste erinevuste taga on kaks nähtust, mis on tüüpilises suulises kõnes alati olemas: dialoogilisus ja protsessuaalsus.

Dialoogilisus tähendab seda, et kõnelejad suhtlevad oma kuulajatega vahetult ja ehitavad oma teksti, toetudes neilt saadud pidevale tagasisidele selle kohta, kuidas eelnev jutt on vastu võetud. Selline ehitusviis kehtib nii igapäevavestluses kui ka näiteks loengus, mis muidu on ju ühe inimese kõne – monoloog. Veel enam, ilma sellise tagasisideta kaotab kõneleja kiiresti pinna jalge alt. Seda teame hästi näiteks telefonivestlustest. Kui kuulaja ei anna pikka aega endast märku, hakkame kohe uurima: *kas sa kuuled mind?*

Dialoogilisusega seostuvad kaks lausungiehituse erinähtust:

– lühikesed lausungid, mis ei ole ehituselt laused, vaid on sõnad, fraasid, vormelid või hääliitsused. Paljud neist on samad suhtluspartiklid või suhtlusfraasid, millest eespool juttu oli (vt näites 2 *täpselt nimodi* või *jaa* ning näites 5 *mhmh*). Peale nende on palju elliptilisi ehk lünkfraase, mille täiendamiseks leiame infot eelmisest kõnevoorst, ja palju valmisvormeleid (*hallo, mida teile, Juhan siin* jms);

– lausung koosneb tihti kahest osast, millest esimene on mingi partikkel või fraas, mis juhib vestlust, ja teine on n-ö vestluse sisulist poolt esitav lausung (vt näite 3 lausung algusega *=ei=no* või näite 5 *ododot* ja *ei=ei=no*). Kokku on selline lausung kirjakeele seisukohast vaadates üsna imelik moodustis.

Protsessuaalsus tähendab, et lausung on korraga nii tulemus kui ka selle tulemuse saavutamise käigu (protsessi) peegeldus teksti pinnal. Kuidas seda mõista?

Kõne tempo (mis on eesti argivestluses umbes 180 sõna minutis) sunnib kõnelejat tegema teksti väga ruttu, mistõttu ta ei jõuagi alati oma mõtteid lausungiteks vormida. Selline jännijäämine on reegel, mitte erand. Samal ajal on kõne lineaarne ja kustutamatu. Kustutamatus tähendab, et kõik, mis on välja öeldud, jõuab ka kuulaja kõrvu, kõneleja ei saa oma väljaöeldud teksti maha tõmmata. Lineaarsus tähendab, et kõneleja ei saa tekstile vahele kirjutada, ta saab kõne voolus üksnes tagantjärele muudatusi ja parandusi anda.

Nende kolme omaduse tõttu toimub suulise lausungi pidev täiendamine, täpsustamine, ümbertegemine teksti pinnal, mitte mälus vaikuse ajal nagu kirjas. Lausung on õieti pidev segu sõnadest ja fraasidest, mis on tulemused, nagu kõneleja neid soovib kuulajale anda, ja üksustest, mida kõneleja kasutab oma teksti tegemiseks. Need viimased on nagu tellingud, mis on kuulajale kuuldavad, kuid mis kirjalikus tekstis lugeja ette ei jõuagi.

Kõige olulisemad nähtused, mis protsessuaalsusega seostuvad, on:

- mitmesugused parandused (ümbertegemised ja edasilükkamised);
- topeltliikmed, nagu dislokatsioonid (eelteema ja täpsustusjärk), tegusõnade kordamine jms.

Edasilükkamine tähendab, et kõneleja lükkab oma järgneva tekstiosa tegemise edasi. Selleks on tal kaks võimalust: pidada jutus paus või täita see paus ära (toimetamispartiklid, puhtad sõnakordused, venitused, üneemid: *ee, õõ, aa*). Muti näites on kasutatud neist eelkõige pause, kordusi (*on on; või või*), partikleid (*noh*) ja venitust (*ja::*).

Ümbertegemine tähendab lausungite pidevat korrigeerimist pärast väljaütlemist. Selleks on põhiliselt kolm võimalust:

- asendamine, mille korral kõneleja vahetab sisuliselt või grammatiliselt ebasobiva sõna või lausungiosa uue vastu välja. Mutil näiteks: *ja sis ema ütleb peene häälega talle et noh = et ema räägib imiku eest peenikese imiku häälega et me oleme veel väikesed me veel ei suitseta;*

- lisamine, mille puhul mõni sõna või fraas lisatakse tagantjärele: *kohtuvad lapsevankrit lükkav ema väike laps on seal sees ja ütleme tema meestuttav (.) mingi jubuslik meestuttav (.) hakkavad juttu ajama;*

- loobumine, mille puhul kõneleja jätab lausungi pooleli ja alustab hoopis uut. Mutil näiteks: *nukuteater (.) mis on nukuteatri põhitunnus.*

Peale selle kasutatakse muid kirjakeele seisukohast ebatavalisi võtteid. Näiteks sulatatakse kaks lausungit intonatsioonilt üheks kokku, nii

et lausungisse jääb kaks verbi. Muti loos on näiteks lausung, milles on kokku pandud küsimus ja vastus: *mis on nukuteatri põhitunnus on see, (...) et näitleja (.) ei räägi ise*. Teine sama tüüpi nähtus on dislokatsioon, mille puhul kõneleja viitab samale asjale või isikule samas lausungis kaks korda, üks kord täistähendusliku sõnaga ja teine kord asesõnaga, nagu näites 9 *see pilusilm ja see*.

(9) aga *see=pilusilm (.) see* nüüd küll sinna viie hulka ei kuulu ma peaks ütleva aga rahvaste sõprus on muidugi tähtsam.

Mõned eesti keele suulise lausungiga seostuvad nähtused ei anna end otseselt parandamise ega topeltliikmetega siduda. Kõige tähtsamad neist on eripärane otsekõne ehitamine ja kirjakeele omast erinev sõnajärg. Sõnajärje peamine erijoon on *see*, et kirjakeele sõnajärjele omast põhimõtet tuua kindlatel juhtudel öeldis aluse ette rakendab suuline kõne umbes kaks korda vähem. Otsekõne puhul on kõige olulisem erinevus *see*, et kõne kasutab väga palju varianti, kus saatelausungis on kaudkõnele viitav *et* (väga tihti koos lühenenud tegusõnaga: *üts=et*), millele järgneb tavaline otsekõne. Tulemus on kirjakeele seisukohast otsekõne ja kaudkõne segu.

(10) ja *ja=siis* (2.0) *ristivaderid=ja ja=muud sugulased=ja ja külalised kes sinna varrudele hiljem ka kutsuti* (1.2) need olid siis ütelnud *et oi*: sellest mehest=või sellest poisist tuleb (0.2) ükskord väga kuulus mees=*et* nii:: (1.0) kõva kisa juba teeb paarikuuselt. (1.2)

Kokkuvõtteks

Nägime, et suulise ja kirjaliku kõne sõnavara ja lause erinevad teineteisest üsna palju, kusjuures kõne erijooned ei ole mitte kõneleja lohkuse või oskamatuses viili. Nad on tingitud kõnelemise protsessi ja kõneolukorra põhimõttelistest omadustest, mis ei kao ära ka siis, kui inimene kõneleb avalikus kohas ja räägib juba varem läbimõeldud teksti. Seda näitab meile hästi seesama Mihkel Muti jutt, mis ajakirjas Looming ilmus järgmisel kujul:

(11) Ent lisaks etendamisele ning läbielamisele leidub elus ka nukuteatrit. Kujutlegem stseeni tänaval, kus kohtuvad lapsevankrit lükav naine ja tema põgus meestuttav. Aetakse juttu, mees paneb suitsu ette ja mõtleb daami lõbustada. Nii ta küsib imikult, kas too ka paberossi tahab. Oletame, et laps ei hakka lalisema, sest võõrastab tundmatut.

Siis vastab ema mokki torutades lapse peenel häälel: „Meie veel ei suitseta. Meie oleme alles pisikesed.” Selge nukuteater! Siin pole ümberkehastumist, ei kommenteerita, vaid kasutatakse meediumi, mis ongi nukuteatri tunnus. Lapse asemel võib samas situatsioonis olla mõni koduloom, kõht (kõhuääkijatel) vms.

Loomulikult pole kõnelemiseks ja kirjutamiseks kasutatav keel absoluutsed vastandid. Neis on olemas suur ühisosa, sõnad ja laused, mis on mõlemas vormis sarnased, ning nende vahel on üleminekualasid ja keerukaid põimumisi.

Mõni inimene on pideva treeninguga õppinud kõnelema nii, nagu kirjutatakse, kuigi ta jutu toon on tavaliselt monotoonne ja teda kipub olema raske ja igav kuulata. Mõnes olukorras suudab ka tavaline inimene luua teksti, mis on palju lähem kirjakeele tekstile (nt ametlikus situatsioonis, kus ühiskond nõuab võimalikult kirjakeelset teksti; oma teksti hoolega varem ette valmistades jms). Mõnel puhul on aga erinevused kirjalikust keelest veel suuremad kui siinsetes näidetes.

Suulises kõnes võidakse kasutada kirjalikku teksti (mahaloetavad tele- ja raadiouudised, päheõpitud teksti esitamine jms) ning kirjalikus tekstis võib tulla ette suulist kõnet. Leidub tekste, mis on enne kirjanemist ringelnud pikka aega suulisena, tuntuim neist on piibel. Suulise kõne võtteid kasutavad ilukirjanduses sisemonoloog ja teadvuse vool. Ja suulist keelt matkides saab näidata suhtlemise spontaansust, eesti kirjanduses teeb seda geniaalselt Oskar Luts:

(12) „Noh,” ütleb ta, „kuidas te ... sa ka siia saite. Teid ... sind ... teid pole peale kooliaega enam näha olnud.”

Spontaansete kirjalike tekstide sõnajärg ja partiklikasutus sarnaneb sageli suulise kõne omaga. Uue nähtusena on esimest korda keelde tekkinud terve spontaanne kirjalik allkeel Interneti jututubade tekstides.

Kõik see ei kaota siiski põhimõttelist vahet suulise ja kirjaliku keele vahel, vaid ainult tasandab või teravdab neid erinevusi, mis tulenevad erinevatest tekstitegemise tingimustest.

Soovitusi edasilugemiseks

T. Hennoste, Eesti keel suuline. – Vikerkaar 1999, nr 5-6, lk 145–152;
T. Hennoste, Eesti suulise kõne uurimine: transkriptsioon, taust ja korpus. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 2, lk 91–106; T. Hennoste, Sisse-

juhatus suulisesse eesti keelde I–VII. – Akadeemia 2000, nr 5, lk 1117–1150; nr 6, lk 1343–1374; nr 7, lk 1553–1582; nr 8, lk 1773–1806; nr 9, lk 2011–2038; nr 10, lk 2223–2254; nr 11, lk 2465–2486; T. Hennoste, L. Lindström, A. Rääbis, P. Toomet, R. Vellerind, Eesti suulise kõne korpus ja mõne allkeele võrdlemise katse. – Arvutuslingvistikalt inimesele. Tartu ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Tartu, 2000, lk 245–284.

Transkriptsioonimärgid

Siinse kirjutise suuline kõne on üles märgitud lihtsustatud viisil, mis erineb teadusväljaannetes kasutatavast.

1. Sõnad kirjutatakse häälduse järgi: *vä, kule, õheksa, müia, onju* jms.
2. Kõne jagatakse intonatsiooniüksusteks, mitte lauseteks:
 - lausung, mille lõpus on selgelt langev intonatsioon, märgitakse lõpus punktiga;
 - lausungid jagunevad osadeks, mille lõpus intonatsioon langeb, kuid vähem kui lausungi lõpus; seda osutatakse komaga;
 - tõusva intonatsiooniga lõppeva üksuse lõppu pannakse küsimärk;
 - lausungi algust eraldi suurtähega ei märgita.
3. Pausid:
 - (.) on mikropaus, 0,2 sekundit või lühem;
 - (1.2) on pikem paus, mille pikkus on mõõdetud sekundites;
 - (...) on pikem mõõtmata paus.
4. Muud kõne omadused:
 - rõhuline sõna joonitakse alla: *kobe*;
 - häälikuvenitus märgitakse venitatud hääliku järel kooloniga: *t:ere*;
 - sõna poolelijäämine märgitakse sidekriipsuga poolelijäänud sõnaosa järel: *si-*;
 - kokkuhääldatud eraldi sõnad seotakse võrdusmärgiga: *tulin=ja*.
5. Korraga rääkimine märgitakse nurksulgudega:
 - [on pealerääkimise algus;
 -] on pealerääkimise lõpp.

Selges eesti keeles: *point ruulib!*

Oma Keel küsis seitsmelt inimeselt, mida nende arvates tähendab „point ruulib”. See sõnakõlks läks rahvasuhu telereklaamist, kus mobiilsidefirma reklaamis Pointi-nimelist tootepaketti. Vastajatel paluti mõelda ruuliva pointi peale kui käibefraasile, mitte niivõrd teleklipile.

Mart Laar, peaminister: „Nojah, see võiks ju olla „Pontu roolib” või „iva tüürib”, kuid mõnikord on vist õige tõlge „lauslollus vohab”.”

Daniel Vaarik, riigiametnik: „Cool!”

Liina Haug, üliõpilane: „Point ruulib, muidugi.”

Maarja Bärenklau, ettevõtja: „a) Puánt ehk teravik istub rooli taga; b) Iga asja puhul on määrav tema point ehk iva, muidu pole mõtet turule tullagi.”

David Cousins, britt ja tõlkija: „Tunnistan, et ei teadnud täpselt, millal seda kasutatakse (v.a reklaamis). Nii et minu esimene reaktsioon oleks küll olnud „ei tea”. Järele mõeldes tundub, et see võiks olla kaks asja: „Seda oligi vaja tõestada” või „Mul on õigus ja pole eriti oluline, mida teie sellest arvate.”

Aili Kogerman, Eesti pensionäride liidu esinaine: „No on alles sõnapaar! Meil terve kirjastus tundis asja vastu huvi. Saime lõpuks asja mõttest aru, sest meie vanemad inimesed ei kuula ju noori inimesi. Kas äkki „puánt võimutseb”, „puánt dikteerib” või „asi” dikteerib?”

Igor Baturin, reklaamikirjutaja: „Selges eesti keeles „point ruulib”! võiks olla „Point valitseb” või „Point määrab”, kuid sel tõlkimisel pole vähimatki mõtet. Point on toote ehk täpsemalt teenustepaketi nimi ja pole selles kontekstis tõlgitav – nagu ei saa tõlkida Everyday.com’i. Pointi taustast veel niipalju, et nimi sündis Eesti inimeste endi poolt – ühes turu-uuringus ütlesid nad mingi mobiilside paketi kohta umbes nii: „Kõik on tore, aga öelge, kus on point?” Niisiis tundsid inimesed pointist puudust ning reklaamiagentuur tuli neile vastu, öeldes: point on siin!”

küsitlenud Hille Saluäär

Personaalid

Loodud sõnaraamatute tegijaks Julius Mägiste 100

Valve-Liivi Kingisepp
Tartu ülikooli dotsent

*„Seal oli J. Mälson (Mägiste), veidi pikaline, veidi kohmakas, aga seda suurema istumisvõimega, detailikorjamise hoolega. Ta oli nagu loodud sõnaraamatute tegijaks ja soome stiilis häälikuajalugude ja sõnaetümo-
loogiate autoriks. Ka temal oli kirjanduslikku soont, ta pikkades, ragesvalt detaile täistuubitud lauseis vilksatas toredat huumorit. Aga ta tüse olemus ei tõusnud nii kergesti lendu kui ta kaaslastel; ta oli uue seltsi noorliikmetest ainus tõeline lingvist ..”* – Sellisena on tulevane silmapaistev eesti ja sugulaskeelte uurija Julius Mägiste, kellest sünnist möödub tänava 100 aastat, jäänud 1920. aastal Akadeemilise Emakeele Seltsi asutamise päeval silma August Annistile. (Emakeele Seltsi aastaraamat 16, 1970, lk 53)

Julius Mägiste sündis 19. detsembril 1900 Maarja-Magdaleena kihelkonnas Kudina vallas Kassemas külas. Kuni 1922. aastani kanti perekonnanime Mälson. Muide, mitte kaugel Kassemast, naaberkülalt Vaidaverest, on pärit Julius Mägiste ema, kes oli teise kuulsa keeleteadlase Johannes Voldemar Veski õde. Niisiis on endine Kudina vald Põhja-Tartumaal andnud eesti lingvistikasse kaks silmapaistvat keeleteadurit, lähisugulast.

1919. aasta oktoobris, pärast lühiajalist osalust Vabadussõjas, imatrikuleeriti Julius Mägiste Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna

üliõpilaseks. Kui professor Lauri Kettunen kavandas 1920. aasta mai-kuus oma esimest uurimisretke liivlaste juurde Kura randa, valis ta paljude huviliste hulgast kaaslasteks üliõpilased Julius Mägiste ja Oskar Looritsa. Järgmisel suvel sai Julius Mägistest Akadeemilise Emakeele Seltsi stipendiaat ja ta asus uurima Eesti ingerlasi. See soome keelemurret kõnelev rahvakild elas Narva jõe taga Rosona jõe ümbruse külates, mis pärast Vabadussõda kuulusid Eesti riigi piiridesse. Mitme suve jooksul kogutud keeleainestiku toel valmis magistriväitekiri „Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned”, mis ilmus trükituna 1925. aastal. Tööl on väärtust tänapäevani, sest ajaloo keerdkäigud on Rosona murde kõnelejad lootusetult laiali pillutanud või maamunalt pühkinud.

Läänemeresoome keelte uurija ja õpetaja

Ülikoolis koondusid Julius Mägiste huvid üha enam läänemeresoome keeltele, sest ta vaimustus professor Lauri Kettuse uurimismeetodeist, käis usinasti välitöödel, omandas keeli. Ta õppis ka ladina filoloogiat, võrdlevat indoeuroopa keeleteadust ja kreeka filoloogiat. 1922. aastal sai Julius Mägiste esimese auhinna uurimuse „Eesti keele häälikute relatiivsest pikkusest eksperimentaalfoneetika valguses” eest. 1923. aastal lõpetas ta ülikooli magistrikraadiga ja jäi ülikooli stipendiaadiks, valides uurimisteemaks läänemeresoome keelte nimisõnatuletuse. Mitmel korral ülikooli välisstipendiaadina Soomes olles sai ta kätte väga hea soome keele oskuse.

Kui Lauri Kettunen 1925. aastal läänemeresoome keelte professori kohalt lahkus, asus vakantset professuuri õppeülesande korras täitma tema andekaim õpilane Julius Mägiste. 1928. aastal sai valmis doktori-töö „*oi-, ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis” ja ametiredelil järgnes tõus läänemeresoome keelte erakorraliseks professoriks. Sama aine korraline professor oli Julius Mägiste aastast 1932 kuni emigreerumiseni 1944. aasta sügisel. 1937/38. õppeaastal oli ta külalisprofessoriks Budapesti ülikoolis, kus senisele paljude keelte tundmisele lisandus ungari keele oskus.

1944. aasta sügisel põgenes Julius Mägiste nõukogude okupatsiooni eest Saksamaale, sealt edasi Rootsi ja asus 1945. aasta lõpul püsivalt elama Lundi, Lõuna-Rootsi rahulikku ülikoolilinna, kuhu on sängitatud ka tema põrm. Kohanemine võõras keelekeskkonnas ja erialase töö leidmine põgenikuseisuses ei olnud kerge. Esialgu sai ta arhiivitööd, varsti ka

Tunnistus.

Selle tunnistuse omanik, H. Treffner'i asutatud gümnaasiumi kaheksanda klassi õpilane Julius Mälson,
 Tartu maakonna, Kudina kogukonna liige,
 sündinud 6 detsembril 1900. a., astus septembris kuul 1913 a.
 mainitud õpeasutusse, mille täieliku kursuse ta 1919. aastal lõpetas.

Lõpukokkuvõttes on tema teadmised ja võimised järgmiselt hinnatud:

1. Filosoofiline propädeutiika	väga häa (5)
2. Matemaatika	väga häa (5)
3. Füüsika	väga häa (5)
4. Kosmograafia	väga häa (5)
5. Loodusteadus	väga häa (5)
6. Maadeteadus	väga häa (5)
7. Ajalugu	väga häa (5)
8. Eesti keel	häa (4)
9. Wene keel	väga häa (5)
10. Saksa keel	väga häa (5)
11. Prantsuse keel	väga häa (5)
12. Ladina keel	väga häa (5)
13. Greeka keel	väga häa (5)
14. Usuõpetus	väga häa (5)

Selle põhjal omandab Julius Mälson kõik

Julius Mägiste gümnaasiumi lõputunnistusel olid kõik ained hinnatud väga heaga, välja arvatud üks – eesti keel. Sellest heitumata pühendas ta kogu oma järgneva elu just eesti ning sugulaskeelte uurimisele ja õpetamisele.

soome ja ungari keele kursused Lundi ülikoolis ning uurijastipendiume. 1950. aastal nimetati ta soome-ugri keelte erakorraliseks dotsendiks ja 1960. aastal eradotsendiks ning sellelt ametikohalt lahkus ta 1967. aastal vanaduspuhkusele. Julius Mägiste eestvõttel loodi Lundi ülikoolis soome-ugri keelte õpetuse ja uurimise tarvis soome-ugri keelte instituut (Seminaret för finsk-ugriska språk), mille juhina ta töötas kuni pensionile minekuni. Ta rajas instituudile suurepärase raamatukogu, kus muu hulgas hoiul peaaegu täielik valik pagulaseesti ajalehti ja ajakirju. Pool sajandit tegutsenud instituudi töö on kahetsetavalt lakanud just tänavu, instituudi rajaja Julius Mägiste 100. sünniaastal.

Sõnade päritolu selgitaja

Oma ande laadilt oli Julius Mägiste ennekõike keeleajaloolane, keda on huvitanud nii häälikulugu, grammatilise vormistiku kujunemine kui ka sõnavara areng, sealhulgas nimede algupära selgitamine. Võrdlev-ajaloolise meetodi rakendajana kasutas Julius Mägiste eesti keele andmeid ka üldistavais läänemeresoome keeli käsitlevais uurimuis, samuti mordva ja mari keelt ning kaugemaidki sugulaskeeli vaatlevais kirjutisis. Mitmed artiklid on ta pühendanud eesti ja soome keelesuhete analüüsile.

Suurimad on Julius Mägiste teened kahtlemata eesti sõnade päritolu selgitamisel ja vene, saksa, rootsi, soome laensõnade analüüsis. Etümologiseerimiskatseid tegi ta juba üliõpilasena, avaldades ajakirjas Eesti Keel kirjutisi sõnade päritolu kohta, jätkas sel alal oma teadusliku tegevuse kõrgajal ning asus pensionipõlves kokkuvõtet tegema – kirjutama eesti keele etümoloogilist sõnaraamatut. Viimased sõnaartiklid *üürike* ja *üüt* valmisid teadaolevalt 1977. aasta veebruaris, nii et käsikirja viimistlemiseks jäi elupäevi aasta jagu – Julius Mägiste suri 11. märtsil 1978. Kaheteistosaline „Etnisches etymologisches Wörterbuch” ilmus Pertti Virtaranna algatusel Soome-Ugri Seltsi väljaandena 1982–1983, vajalikud parandused ja toimetajatöö on teinud Alo Raun. Tänaeni pole eesti keeleteaduses ilmunud midagi selle sõnaraamatu väärset või seda ületavat eesti sõnade päritolu seletavat teost, seepärast on tervitav Soome-Ugri Seltsi otsus avaldada 2000. aastal sõnaraamatu kordustrukk.

Keeleajaloolasena vajas Julius Mägiste konkreetset materjali eesti sõnade kunagiste häälikkujude, vormivariantide ja tähenduste kohta. Ta analüüsis üksikasjaliselt XVI–XVII sajandi tekstide keelt, jälgis seda, kui võrd Heinrich Stahli keeletraditsioon trükiväljaannetes püsis, tutvustas

uudisleide ja nende keelt (Wanradti-Koelli katekismus, Völckeri ja Boieruse tekstikatted jt), jälgis kirjakeele ajaloo materjalide alusel sõnade saatusi keeles (*kalivägi, hakka pääle* ⇒ *hakkapeliit, kurvitsema* 'kurvas-tama, kurb olema' jt), enamasti ikka võrdlevalt teiste keeltega, enne-kõike soome keelega (soome *suudin* ja eesti *suue*, eesti *väin* ja soome *väylä* ja *Väinämöinen*) jpm. Kuna väljakirjutusi eri tekstidest oli kogunenud palju, asus ta oma materjale vana kirjakeele sõnastikuks korraldama. Valmis sai sõnastiku esialgne käsikiri, mis ootab tänapäeva uurijail põhjalikku toimetajatööd ja seejärel ka avaldamist.

Nime- ja murdeuurija

Hinnatavad on Julius Mägiste eesti nimeuurimused „Eestipäraseid isikunimesid” (1929), „Eestipäraseid eesnimesid” (1936) ja koos Elmar Elisotoga „Eesti nimi” (1935). Need olid omal ajal, kui oli käivitunud nimede eestistamine, paljudele eestlastele nimevaliku tegemiseks õigeid suundi ja näpunäiteid pakkuvad väljaanded ega ole oma väärtust kaotanud tänapäevalgi. Ka mõned eesti kohanimed nagu *Põlva* ja XIII sajandist pärit *Walgatabalve* on saanud temalt päritoluseletuse (1970).

Eesti murdeist on Julius Mägistet huvitanud peamiselt Kagu-Eestis kõneldav Setu murrak. Tartu ülikooli õppejõuna käis ta seitsme suve jooksul Setu külades murdeainest kogumas. Suur osa rikkalikust materjalikogust läks põgenemise ajal kaduma, kuid allesjäänu sai ta avaldada Soome-Ugri Seltsi abiga tekstikogumikus „Setukaistekstejä” („Setu tekste”, 1970). Teos sisaldab foneetilises transkriptsioonis ehk häälduskirjas kirjutatud tekste ja nendega liituvat uurimuslikku lisa. Kirjutises „Petterimaast, selle uurimisest ja setude päritolust” (1957) on Julius Mägiste avaldanud arvamust, et setud on suhteliselt hilja Võrumaalt Setusse asunud. Seda kinnitavat kohanimed. Võrumaa ja Setumaa murdeerinevused olevat suhteliselt väikesed ja tulenevat osalt vene mõjudest (häälikulised seigad ja laensõnad) ida pool elavate setude keeles.

Keeleuuenduses korra looja

Ka eesti õigekeelsuse küsimused ei jätnud Julius Mägistet ükskõikseks. Ta oli Johannes Aaviku juhitud keeleuuendusliikumise tuline pooldaja ja mõned keeleuuenduslikud jooned jäid ta isiklikku keelekasutusse, eriti

kirjadesse, kogu eluks, näiteks y pro ü (*kyll*), (*tet*-kujuline *tud*-kesksõna (*kirjutet*), *i*-mitmus (*keelis*, *sõnus*).

Kuigi põhimõtteliselt aaviklane, püüdis ta siiski omaaegses keeleuuenduses, millele heideti ette korralagedust, teatud valikuga korda ja reeglistust luua, nagu võib märgata ta kirjutisest „Õigekeelsus, kirjani-kud, keelemehed” (1929). Johannes Voldemar Veski 100. sünniaasta-päevaks ilmunud koguteoses „Centum” meenutab ta kirjutises „Keele-mehe mälestuskilde keelemehes” 1920.–1930. aastate keelekorraldus-likku tegevust, milles tal on olnud ehk olulisemgi osa, kui seni arvatud. Ta soovitab 1920.–1940. aastate keeleluu bipolaarsuse (Aaviku–Veski vastanduse) asemel rääkida tripolaarsusest, sest 1925. aastal sai eesti keele professoriks Andrus Saareste, kes oma autoriteediga kujunes mõju-võimsaks keeleuuendusele päitsete pähe panijaks. „Tema ja tema ümber kogunenud noorte filoloogide koolkonnas, kust tulid eesti keele õpe-tajad ja enamasti hiljem patuoinaiks tembeldatud korrektoridki, ei olnud maad keeleuuendusele ega mitte ka kõigile J. V. Veski keelekorraldus-ideedele,” kirjutab Julius Mägiste.

Silmapaistva eesti fennougristi Julius Mägiste tööd on hinnanud rahvusvahelised organisatsioonid ja institutsioonid. Ta oli Turu ülikooli audoktor, mitme Soome teadusseltsi tegev- või kirjavahetajaliige, Saksa-maal tegutseva ühingu Societas Uralo-Altaica ja Belgias tegutseva rahvus-vahelise nimeuurimisühingu International Committee of Onomastic Science auliige. Vaid Eestis, kus ta oli sündinud, õppinud ja läänemere-soome keelte professorina töötanud, ei ole talle aunimetusi ega tunnus-tust jagunud. Kiiduväärse sammu astus tänavu Tabivere vallavalitsus, kelle algatusel paigutati keelemehes sünnikodu maadele võimas mäles-tuskivi.

JOHANNES AAVIK, 120 aastat tagasi sündinud Saaremaa mees

Tiiu Erelt

eesti keele instituudi vanemteadur

Keel vajab uuendust, uuendus juhti

XX sajandi alguses hakkas kuristik moodsa kultuuri nõuete ja maavillase eesti keele vahel eesti haritlastele üha selgemini kätte paistma. Esimesed, kes hakkasid nõudma keele radikaalset parandamist uue elu nõuete kohaselt, olid kirjanikud. Ansomardi avaldas 1900. a Rahva Lõbulehes kirjutise „Eesti praeguse kirjakeele, kirjaviisi ja grammatika arvustus”, kuid konkreetseid parandamiseeteid selles veel ei olnud. Parandamisvajadusest kirjutas 1904. a Eesti Postimehe Lisas ka Maximilian Pödder, võrreldes keele parandamist taimede ja loomade parandamisega põllumajanduses. Samal ajal astus esile uus põlvkond keelenõudlikke noori kirjanikke, kes 1905. aastaks ühinesid Noor-Eesti rühmituseks. Aeg oli küps, keeleuuendus vajas veel juhti ja selleks sai Johannes Aavik.

Aavik oli läbinisti filoloog, aga mitte eesti filoloog (milleks tollal veel õppida ei saanud), vaid eelkõige romaani ja soome filoloog. Ta oli armunud keeltesse: gümnaasiumi ajal ladina keelesse, pärast prantsuse ja soome keelesse, olemata ükskõikne ka saksa, inglise ja vene keele vastu.¹ Ta nautis eri keelte omapärasusi, väärtust ja ilu. Olles aastail 1900–1920 eriliselt meeldunud prantsuse keelde, kirjutas ta selles omaseks saanud keeles isegi osa oma keelelistest kirjutistest ja tõlkis need siis eesti keelde. Romaani filoloogia õppimine Tartus, Nežinis ja Helsingis ning soome filoloogia Helsingis andsid kokku soliidse filoloogilise pagasi. Huvi eesti keele ja selle parandamise vastu sai alguse rahvuslikust meelusest ja kirjanduslikest huvidest. Noorsoomlaste eeskujul tekkisid noor-

eestlased, kellede hulka Aavikki algusest peale kuulus. Teiste keelte tundmine sünnitas unistuse arendada eesti keel niisama rikkaks kui vanad kultuurkeeled.

Helsingis õppimise aastad vormisid seda unistust ning 1911. aasta suvel Kuressaares küpses **radikaalse keeleuuenduse kava**, mis peale sõnavara pidi hõlmama ka grammatika. On tähelepanuväärt, et samal, 1911. aastal avaldas Villem Grünthal-Ridala programmiliselt lõppeva artikli „Eesti kirjakeele arenemine”. Üks katkend sealt: „Külatänavast salongini, küla lihtsast mõistete ringist kunni kõige peenemani tunnete ja teadmiste vahetegemiseni ja vaimse hariduse õige keeruliste mõistete väljendamiseni peab meiegi, ebaeduliste olude tõttu nii kaua tagasi tõrjutud keel jõudma.”² Võrreldes seda Aaviku mõned aastad hiljem sõnastatud eesmärgiga: „Siis viimati saabub aeg, kus eesti keel on kyps, mil ta, teiste harit keelte vääriline õde, kõlvuline on olema kõrgeima kultuuri vahendiks ja väljendajaks. Peenim ja harituim seltskond siis teda tarvitab. Teda loetakse siis kõige luksuslikumalt väljaant ja köidet raamatuist; teda kõneldakse maitsekaimalt ja toredaimalt sisustet interjööri-des .. Ta saab siis ka väljendama kõrgeimaid ideid ja visionaarseimaid vaimustusi. Tema läbi, tema abil mõte syveneks Arvu, Jõu ja Elu teaduste suursaladussi.” Grünthal-Ridala on kahtlemata Aavikut kui eesti keele uuendajat kõige enam mõjutanud inimeste hulgas.

Keel on abinõu, mida tuleb parandada

Mis keel Aaviku arvates oli, seda näitab kõige paremini tema teoreetiline peateos „Keeleuuenduse äärmised võimalused” 1924 (kirjutatud 1914–18). Sealt (lk 151) pärines eelmine katkend ja seal on ta sõnastanud oma teooria aluse: „Keelt ärgu peetagu mitte yksi mingi rahva tooteks, kes sellesse on vajutand oma iseloomu pitsari, kelle vaim ses avaldub ja kes seepärast seda peab kalliks varanduseks, rahvuslikuks aardeks ja oma rahvusliku individuaalsuse suurimaks tunnusmärgiks ja moodustajaks, vaid vaja temas enne kõike näha **inimtoimingu abinõu, riista, MASI-NAT**, mille otstarve on mõtteid väljendada ja seda sageli ka esteetiliste mõjude saavutamiseks! [---] Kordame veel: keel on riist, keel on masin. Seepärast .. [peab tema peale vaatama] tööstusinimese, inseneri, tehniku silmaga, kes nähtusi oma kasuks, oma otstarvete kohaselt pyyab painutada ja kasutada” (lk 8–9).

Aaviku selline keelekäsitlus ei olnud Euroopa keeleteaduses ennekuulmatu. Aastal 1907 oli Jan Baudouin de Courtenay väitnud kunstlike abikeelte kaitseks avaldatud artiklis, et keel on vahend ja inimesel ei ole mitte ainult õigus, vaid ka sotsiaalne kohustus parandada oma vahendeid ja isegi asendada olemasolevaid parematega. Et keelt tuleb käsitleda ennekõike kui vahendit, on XX sajandi keeleteadlaste hulgas olnud üsna levinud vaade. Eesti keelekorralduses jätkas seda vaadet Aaviku järel Valter Tauli. Mitmed Euroopa ja Ameerika keeleteadlased on väitnud, et loomulikud keeled on juba olemuslikult puudulikud, sest nad on loodud keelekõnelejate poolt aastatuhandete jooksul ilma igasuguse kavata, juhuste mängukannina. Keeled jäävat alati paratamatult maha sotsiaalsest, majanduslikust ja kultuurilisest arengust.

Seesuguste vaadete omaksvõtmine võimaldaski Aavikul panna oma raamatu motoks kuulsaks saanud loosungi „Keeleuuenduse kurv tuleb lõpmattuseni tõmmata!” Keelt tuleb parandada kõigi vahenditega, kuni päris tehnilikeni välja. Aaviku kirglike sõnadega öeldult: „Jah, kunstlik keeleparandamine ja täiendamine on meie ainus pääsetee – selle tõe tahaksin tuliste tähtedega meie inimeste ajudesse kõrvetada. Meile ei jää muud üle. Alles siis saame KEELE! Rahvamurdeist ei saa kõike, ka soome keelest ei saa kõike.” (lk 132) Siinjuures ärgem siiski unustagem, et Aavik on toonud eesti kirjakeelde väga palju just rahvakeelest, tuletanud ja liitnud oma, eesti ainese alusel, kuigi tavaliselt on kombeks rääkida rohkem sellest, mis ta on loonud tehnilikult või toonud soome keelest.

Otstarbekohasus, ilu ja omapärasus

Oma keelekorralduspõhimõtted on Aavik esitanud raamatus „Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted” 1924 ning need on järgmised:

- 1) otstarbekohasus – sellele alluvad a) rikkus, b) selgus ja täpsus, c) lühemus, d) kergõpitaavus ja -omandatavus;
- 2) ilu – sellele alluvad a) häälikuline kõlavus ja eufoonia, b) lühemus, c) stiililis-psühholoogiline ilu;
- 3) omapärasus – sellele alluvad a) analoogiavormide asemel olgu häälikuseaduslikud vormid, b) tarbetutest võõrapärasustest puhastatud süntaks, c) mitmete võõrsõnade asemele või kõrvale tulgu omad. (Lk 46–47 esitatud kokkuvõte.)

Niisiis on Aavik seadnud (vähemalt teoorias) esikohale otstarbekohasuse põhimõtte. See pärines Rootsist ja jõudis Eestisse soome keele-

teadlase Eemil Nestor Setälä kaudu. Fennougristina tundis Aavik hästi Setälä keelekorralduslikke vaateid ja tutvustas neid 1908. a ka Tapa keelekonverentsil osalenutele. Aavikul tähendas otstarbekohasus kõigepealt nii sõnavara kui ka grammatika rikkust. Tema arvates andis vormivõimaluste rohkus keelele väljendusvõimet juurde. Selles suhtes on keelekorraldusteoorias alati olnud kahesuguseid arvamusi: ühed pooldavad vormirohkust sisu nüansseeritud ja vaheldusliku edasiandmise nimel, teised pooldavad vastupidi vormivähesust ja -lihtsust keele lihtsuse nimel. Viimast leeri on keelekorralduses kõige järjekindlamalt esindanud Valter Tauli ja praegu keeleteaduses Martin Ehala.

Aavik pidas otstarbekohaseks veel keelendite selgust ja täpsust, sh nägi hea meelega, et igal keelendil oleks võimalikult üks tähendus. Kõrvalisemaks jäi tal lühemus – lühemuse ja selguse kokkupõrkel sai eelistuse selgus. Hiljem võttis ta korduvalt sõna lühidustõve vastu selguse nimel. Niisama kõrvalised olid ta tegelikus töös ka süsteemipärasus, reeglite lihtsus ja kergõpitavus.

Teisel, aga tegelikult esimesel kohal keelekorralduspõhimõttena oli Aavikul **ilu**. Seda põhimõtet järgis Aavik kogu oma tegevuse jooksul – alates 1912. a kirjutisest „Keele kaunima kõlavuse poole” ja lõpetades 1970. a läkitusega „Eesti kirjakeele uusmoodustused”. Enne Aavikut ei olnud eesti keelekorralduses keele ilu kui väljaarendatud põhimõtet olnud, küll aga oli räägitud eesti keele kaunist kõlast. Aavik oli esimene, kellele see kaunis kõla oli ainult illusioon, eesti keele ilu tuli alles kujundama hakata. Ilu põhimõttele kaugemalt juuri otsides jõuame välja sakslase Karl Vosslerini (1872–1949)³ ja taanlase Jens Otto Jespersenini (1860–1943). Lähemalt mõjutas aga Aavikut ungari keeleuudendus ja selle juht Ferenc Kazinczy (1759–1831), kelle üheks juhtideeks oli just esteetiline põhimõte.⁴

Aavik väitis, et kui mingi uuendusega saab keelt ilusamaks teha, siis on see vaev, mida uuenduse äraõppimine nõuab, rikkalikult tasutud. Ilu all mõistis ta häälikulist kõlavust (mida segasid liiga sagedad *s* ja *t*, ainult esisilbil olev rõhk), lühemust (mis teeb keele energilisemaks, rütmikamaks) ning stiililis-psühholoogilist ilu, s.o sõnavara rikkust, süntaksi painduvust. Ilu põhimõtte domineerimine tegi Aaviku tegevuse kergesti kritiseeritavaks, sest ilu peetakse enamasti subjektiivseks.

Kolmandal kohal seisis rahvusliku **omapärasuse** põhimõte. Praegu, kus on olemas pilt eesti keele arenemisest XX sajandil, võiks Aaviku

nõrgimaks küljeks pidada pigem seda. Omapärasuse alla käis Aavikul kõigepealt keeleajalooline vanemuspõhimõte, sh häälikuseaduslikkus. Noorgrammatikute eeskujul peeti tolle aja fennougristikas hääliku-seaduslikke vorme omapäraseiks ja seaduspäraseiks, seega paremaiks, aga analoogiaüldistuslikke vorme juhuslikeks hälbeiks. Tänapäeva keelekorraldajad on selle põhimõtte ammu kõrvale jätnud, tegeliku pöörde tegi Elmar Muuk 1925. aastal.⁵ Keeleteadlastel võib seda aga vahel veel kohata. Üks rangemaid järgijaid on näiteks Paul Alvre.⁶

Vanandamine ja soomestamine

See, et revolutsiooniline Aavik pooldas vanemust, „keelevanandust”, võib hämmastada ainult esimesel pilgul. Juured on Aaviku sügavas rahvusluses ja seepärast on ta kolmanda põhimõtte sõnastanud: „.. muude tingimuste yhesugused olles tuleb eesõigus anda niisuguseile keelendeile, milles keele rahvuslik omapärasus kõige paremini teostub.” („Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted” lk 36) Häälikuseaduslikkuses (nt astmehalduses) nägigi ta keele ajalooliselt kujunenud omapärasust, analoogiavormide teke oli aga „puuduliku keele-äraõppimise, keeleunustamise ja keele lamestumise nähtus, kui hääliksaaduslikud on raske- mad, keerulisemad, analoogilised aga lihtsamad” (samas, lk 43). Üks markantsemaid näiteid vanemuspõhimõtte eelistuse kohta on *tu*-sõnade omastav, kus Aavik soovis *ma*-silbi säilimist: *õnnetuma, tänamatuma*, keskvärdes *õnnetumama, tänamatumama*. Aavikut rohkem ja põhjalikumalt lugedes kogeme aga, et rahvuslik omapära ei tähenda eestilisust, vaid *soomeugrilisust* või veel ausamalt välja öeldes – *soomelisust*. „Keeleuuendusega saab soome keel eesti keelele selleks, milleks on uuskreeklasele muinaskreeka ja rumeenlasele ladina keel, mingi puhtuse ja täiuse ideaal, millega võrreldes oma enda (uuskreeka, rumeenia, eesti) keel on kui kõrvalekaldumus, langus, degeneratsioon, ja mille poole, mille lähemale seepärast tuleb püüda,” ütleb ta.⁷ Just soome keel andis idee paljudeks „uuendusteks” (ehk vanandusteks) ja oli nende argument.

Omapärasuse põhimõtte olulisi osi on tarbetutest võõrapärasustest puhastatud süntaks. Aaviku tuntumaid uuendusi oli siin sõnajärje reform. Ta pidas saksapäraseks reeglit, mille kohaselt verb säilitab lauses teise koha ka siis, kui lause algul on verbi laiend, nt *Nädalavahetusel sõidavad paljud inimesed maale* (parem olevat: *Nädalavahetusel paljud inimesed sõidavad maale*). Suurimaks „germanismuseks” eesti keeles

pidas Aavik aga pöördsona paiknemist kõrvallause lõpus, nt *Ma tean, miks ta eile siin käis* (parem olevat: *Ma tean, miks ta käis eile siin*). Kuigi Aaviku reform õnnestus esialgu liigagi hästi, nii et reformija oli sunnitud oma poolehoidjaid liigse agaruse eest manitsema, on tänapäeval need „germanismused” taas tavaliseks saanud. Nagu näitavad uurimused, on eeltoodud sõnajärjemallide täielikus saksapärasuses põhjust kahelda.

Ja lõpuks veel Aaviku soovist tuua mitmete võõrsõnade asemele või kõrvale omasõnad. Siin peab kohe ütleva, et Aavik ei olnud purist. Ta rääkis vaid võõrsõnade kaalumise a) sõna kõlalisest ja b) sõna tähenduslikust küljest. („Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted” lk 36–39) „Võõrsõna, olgu mis keelest tahes, võib kõhelemata vastu võtta täieõiguseliseks eesti sõnaks, kui ta on kõlaliselt (foneetiliselt) eesti omade sõnade taoline.” Nt *myyt, tyyp, lyriline, mass, norm, närv, list, roll*. „Sellest järgneb ka, et täie õigusega võib sõnu laenata soome keelest, niipalju kui yldse võimalik, see on sajuti, sest et soome sõnad on enamasti kõik eesti foneetika kohased ja tunduvad omina. Siia juure astub veel see vaade, et soome keel on nagu mingi kaugem eesti murre ja et kultuuriline lähenemine soomega on kõigiti kasulik. Ainult naiivne ja ebaintelligentne arusaamine võib soome laensõnade vastu olla” (lk 38). Vähe-malt nüüd, eesti keele praegusel arengujärgul, lubatagu seda siiski teha.⁸

Tähendusliku külje kaalumise all mõtles Aavik seda, et kitsamate erialade terminid võivad võõrsõnad olla ka siis, kui nad on foneetiliselt ebaeestilised. Aga üldkäibivate võõrsõnade asemele või kõrvale tuleks hankida eesti vasted. Selline käsitlus on üldise juhtjoonena tänapäevane.

Keelekorralduse taktika

1920. aastate (aga ka hilisemate kümnendite) põhiküsimus oli, millal ja kui tugevasti eesti keelt normida. Otsustav pööre tugeva normimise poole oli „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” I köite ilmumine 1925. aastal. See fikseeris „ametliku keele”. Aavik koos teiste keeleuuenduse pooldajatega pidas fikseerimist liiga varajaseks: „Mida rutemini meie keel fikseerub, seda halvem, seda vähem väärtuslik ja täielik ta saab.” Keele normimise vastane ta ei olnud, vaid pidas seda keele arendamise lõppsihiks ja ideaaliks. Kahekümnendail aastail tahtnuks ta aga normimist veel vähemalt 25 aastat edasi lükata, et anda uuendustele kohane-mise ja paljudele rööpvõimalustele vaba võistluse aega. Aavik jätkas oma

keeleeuenduslikku tegevust ka sundnormi all, aga keeleeuenduse kõrg-aeg 1912–1924 oli möödas. Peale selle tegeles ta keeleliste üksik-küsimustega – pidas võitlust ametliku keele vigade ja halbuste vastu.⁹

Aaviku võit ja selle hind

Aaviku keeleeuendus oli kaotusest hoolimata võidukas, seda tänu 1) soodsale ajaloolisele olukorrale – revolutsioonilisele ajale, 2) eesti kirjakeele nooruspaindlikkusele, 3) uuenduste otstarbekusele ja keelde sobivusele ning 4) Aaviku energilisele propagandale.¹⁰

Aavik suutis rikastada eesti sõnavara sadade soome laenude, tule-tiste (*us-*, *ng-* ja *mus-*liitelised nimisõnad, *u-*liitelised enesekohased tegu-sõnad) ja murdesõnadega. Viimaste näiteid on *almus*, *kihk*, *kääbus*, *liud*, *lõust*, *läte*, *menu*, *perv*, *leebe*, *too*, *hajuma*, *kaikuma*, *lammutama*, *leba-ma*, *mainima*, *peibutama*, *sebima*, *viipama*, *äsja*, *meeleldi*, *ent*. Kodu-murdest tegi ta kogu eesti rahvale tuttavaks sõnad *abajas*, *imal*, *jõhker*, *kipakas*, *rehala*, *tarima*, *ülle*, *üll*, *ült*. Tema loodud 200 tehistüvest on praegu kasutusel üle 40. Aaviku ettepanekul on käibelevõetud *i*-ülivõrre ja *maks*-vorm, laiendatud *i*-mitmuse, lühikese mitmuse osastava, lühikese ainsuse sisseütleva ja nimetavalise liitumise kasutamist, muudetud sõnajärge. Osa eeteid ei ole juurdunud (*nd-* ja (*te*)*t*-kesksõna, *lle*-alale-ütlev, *y ü* asemel, järgsilbi *o*).

Keele grammatilise struktuuri teadlik muutmine on maailmas üsna harukordne. Eesti keeleeuendus on seda suutnud, kuigi osalt keerukama struktuuri hinnaga. Paras ajadistants võimaldab praegu anda juba täpsemaid ja kaalutud hinnanguid.¹¹ Pole enam mõtet tulla välja ei tühjade jumaldusavaldustega ega vastupidi halvustusturtsudega, nagu näiteks: „Aavik, kes keeleTEADLASENA oli umbes samal tasemel kui seltsimees Stalin ..” (Jaan Kaplinski Sõnumilehes 24.05.1996).

Oli siiski nii, et Aavik ei mõjutanud mitte üksi eesti keele arengut, vaid ka üldist keelekorraldusteooriat ja isegi üldkeeleteadust.¹² Valter Tauli, kes viis Aaviku teooria laia maailma, on öelnud: „Aavik oli suur ennast ohverdav idealist, kelle kirglikuks sooviks oli teha eesti keel paremaks ja ilusamaks ning võrdseks Euroopa vanade kultuurkeeltega.” Selle heaks suutiski ta ise palju teha ning mis veel tähtsam – innustada keelearenduseks ka järeltulevaid põlvi.

- ¹ Lähemalt sellest armastusest: J. Aavik, Ideepe | katkendeid memuaar-teostest |. – Mana 1966, nr 4, lk 1–4.
- ² V. Grünthal-Ridala, Eesti kirjakeele arenemine. Kogumikus „Eesti Kultura” I. Tartu, 1911, lk 303.
- ³ Vt ka R. Alekõrs, Esteetilisest printsiibist meie keeleuenduses. – Eesti Kirjandus 1937, nr 11, lk 549–562, ja nr 12, lk 604–611.
- ⁴ B. Kálmán, Ungari keeleuenduse põhimõtteid. Eesti Kirjandus – 1935, nr 7, lk 319–323.
- ⁵ E. Muuk, Häälikuseaduslikkus ja analoogilisus meie õigek eelsusnähtuste hindamismõõdupuuna. – Eesti Keel 1925, nr 1, lk 1–20.
- ⁶ P. Alvre, Mis käändes oli *miks* sõnas *mikspärast*? – Keel ja Kirjandus 1987, nr 8, lk 488–489.
- ⁷ J. Aavik, Soome-Eesti hõimlus ja keeleuendus. – Keelelise Uuenduse Kirjastik nr 47. Äratrükk „Soome-Eesti hõimualbumist” I. Tartu, 1926, lk 11–12.
- ⁸ T. Erelt, Soome keele kütkes. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 1, lk 9–19.
- ⁹ P. Erelt, Aaviku keelehooldeaastad 1925–1936. Kogumikus „Keelereform ja raamat”, Tallinn, 1993, lk 26–30.
- ¹⁰ Propaganda mõjukuse kohta vt P. Erelt, Propaganda osatähtsusest Johannes Aaviku keeleuenduse edus. – EÜS Veljesto 1920–1995. VIII koguteos. Tallinn, 1995, lk 113–127.
- ¹¹ Virve Raag on põhjalikult käsitlenud morfoloogiaeedete (*i*-mitmus, lühike sisseütlev, *i*-ülivõrre) kasutuseletulekut: V. Raag, Kas julgesime olla maailmas esimesed? – Keel ja Kirjandus 1999, nr 9, lk 609–621.
- ¹² V. Tauli, Johannes Aaviku keeleuendus. Stockholm, 1982, lk 36–37.

Johannes Aaviku kohta on palju lugemist pühendusteoses „Üheksa aastakümnet” (Tallinn, 1971); samas on ka katkendeid tema teostest.

Keeleraamatud

1999.-2000. aastal ilmunud keeleraamatud

Sõnaraamatud

- 1001 ladina sententsi eesti vastetega. 2., parandatud trükk. Toimetanud **Ilmar Sulsenberg** ja **Sirje Ootsing**. Valgus. Tallinn, 2000. 88 lk
- Andres Aule**, Eesti-inglise asjaõigussõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 170 lk
- Deutsch-Estnisch. Saksa-eesti. Wörterbuch. Ilo sõnastik. Koostanud **Tiiu Kaarma**. Ilo. Tallinn, 2000. 221 lk
- Dictionnaire Français-Estonien. Prantsuse-Eesti Sõnaraamat. Neljas trükk. Koostanud **Kallista Kann**. Toimetanud ja täiendanud **Lauri Leesi**. Valgus. Tallinn, 1999. 671 lk
- Eesti-hispaania. Estonio-español. Diccionario. Ilo sõnastik. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Koostanud **Margus Ott**. Toimetanud **Lembit Liivak**. Ilo. Tallinn, 1999. 224 lk
- Eesti-hispaania. Estonio-español. Guía de conversación. Ilo vestmik. Teine, täiendatud trükk. Koostanud **Antonio Villacís** ja **Margareta Telliskivi**. Ilo. Tallinn, 1999. 137 lk
- Eesti-inglise. Estonian-English. Conversation Guide. Ilo vestmik. Kolmas, parandatud ja täiendatud trükk. Koostanud **Mart Aru** ja **Maila Saar**. Toimetanud **Kevin Probert-Ehaver**. Ilo. Tallinn, 1996–1999. 231 lk
- Eesti-inglise. Estonian-English. Dictionary. Ilo sõnastik. Kolmas trükk. Koostanud **Mart Repnau**. Ilo. Tallinn, 1999, 2000. 242 lk
- Eesti-inglise sõnaraamat. Estonian-English Dictionary. Toimetajad: **Ants Pihlak**, **Mari Kerge**. Festart. Tallinn, 1999. 846 lk
- Eesti-italia. Estone-italiano. Guida di conversazione. Ilo vestmik. Koostanud **Malle Ruumet**. Toimetanud **Salvatore Grasso**. Ilo. Tallinn, 1999. 224 lk
- Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toimetanud **Tiiu Erelt**. Koostanud **Tiina Leemets**, **Sirje Mäearu**, **Maire Raadik** ja **Tiiu Erelt**. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 1999. 1040 lk

- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. V köide. R–T. 3. vihik (sentiment – sulforühm). Peatoimetajad: **Mai Tiits** ja **Tiia Valdre**. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1999, lk 417–624
- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. V köide, 4. vihik (sulg – žüriivaba). Peatoimetajad: **Valve Kullus** (sulg – sõmerus) ja **Rudolf Karelson** (sõna – žüriivaba). Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000, lk 625–828
- Eesti murrete sõnaraamat. II köide, 9. vihik (kandetagune – kats). Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1999, lk 645–844
- Eesti-rootsi. Estnisk-svensk. Ordbok. Ilo sõnastik. Teine, täiendatud trükk. Koostanud **Katrin Tombak**. Toimetanud Liina Ask. Ilo. Tallinn, 2000. 224 lk
- Eesti-rootsi. Estnisk-svensk. Parlör. Ilo vestmik. Koostanud Lia Peet. Toimetanud Enno Turmen. Ilo. Tallinn, 2000. 185 lk
- Eesti-saksa. Estnisch-Deutsch. Sprachführer. Ilo vestmik. 3., täiendatud ja parandatud trükk. Koostanud **Tiiu Kaarma** ja **Laine Paavo**. Ilo. Tallinn, 2000. 208 lk
- Eesti-saksa. Estnisch-Deutsch. Wörterbuch. Teine trükk. Ilo sõnastik. Koostanud **Mari-Ann Mändoja**. Toimetanud Ülle Sihver. Ilo. Tallinn, 2000. 224 lk
- Eesti-soome. Virolais-suomalainen. Keskustelusanakirja. Ilo vestmik. Kolmas, täiendatud trükk. Koostanud **Mari Maasik** ja **Mia Halme**. Ilo. Tallinn, 1997, 1999. 188 lk
- Eesti-soome. Virolais-suomalainen. Sanakirja. Ilo sõnastik. Kolmas trükk. Koostanud **Erkki Sivonen**. Ilo. Tallinn, 1997–2000. 242 lk
- Eesti-ungari. Ész-t-magyar szótár. Ilo sõnastik. Koostanud **Sven-Erik Soosaar** ja **Szilárd Tóth**. Toimetanud Gábor Bereczki. Ilo. Tallinn, 2000. 184 lk
- Eesti-vene sõnaraamat 2 (K–L). Koostanud: **Tiiu Lagle**, **Maimu Liiv**, **Anne Romet**, **Ülle Viks**. Toimetanud **Anne Romet** (vastutav toimetaja), **Mai Tiits**, **Mare Tetsov**. Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 1079 lk
- English-Estonian. Inglise-eesti. Dictionary. Ilo sõnastik. Teine, täiendatud trükk. Koostanud **Suliko Liiv**. Ilo. Tallinn, 1999. 183 lk
- English Estonian Learner's Dictionary. Inglise-eesti õppesõnaraamat. Kernerman Semi-Bilingual Dictionaries. Tõlge: **Tiia Rinne**. Toimetaja: **Helju Jüssi**. Festart. Tallinn, 2000. 699 lk
- Lemmi Erin**, **Wiesław Stefańczyk**, Eesti-poola sõnastik. Słownik estońskopolski. Keeleline konsultatsioon Arne Puu. Kraków, 2000. 454 lk
- Euroopa Liidu reform: institutsioonid, poliitika, laienemine. Seletussõnastik. Tõlkinud ja toimetanud **Raivo Rammus**, **Hille Saluäär**, **Hiie Tamm**, **Madis Vunder**. Eesti Õigustõlke Keskus. Tallinn, 1999. 157 lk

- Euroopa Liidu sõnaraamat. Inglise-eesti-inglise. Koostaja **Andres Aule**. Konsultandid: Küllike Maurer, Hille Saluäär. Interlex. Tallinn, 1999. 162 lk
- Euroopa Liidu sõnaraamat. Saksa-prantsuse-soome-eesti-saksa-prantsuse-soome. Koostajad: saksa-eesti-saksa **Margus Enno**, prantsuse-eesti-prantsuse **Indrek Koff**, soome-eesti-soome **Kaido Floren**. Konsultant **Andres Aule**. Toimetaja **Margus Enno**. Prantsuse-eesti-prantsuse toimetaja **Antoine Chalvin**. Interlex. Tallinn, 1999. 297 lk
- Turid Farbrege, Hille Lepp, Ülle Viks**, Estisk Lommeordbok. Eesti-Norra. Norra-Eesti. Kunnskapsforlaget. Oslo, 1999. 590 lk
- Français-estonien. Prantsuse-eesti. Dictionnaire. Ilo sõnastik. Teine trükk. Koostanud **Triin Sinissaar**. Ilo. Tallinn, 2000. 213 lk
- Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop, Georg Mülleri** jutluste sõnastik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12. Tartu Ülikool. Tartu, 2000. 519 lk
- Vello Hanson, Arvi Tavast, Arvutikasutaja** sõnastik. Inglise-eesti. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Ilo. Tallinn, 1999. 280 + 10 lk
- Inglise-eesti – eesti-inglise ärisõnastik. English-Estonian – Estonian-English Business Glossary. Koostanud **Ants Pihlak, Ly Krikk**. Festart. Tallinn, 1999. 311 lk
- Imbi-Reet Kaasik, Rina Ombudo, Ilmar Sulsenberg, Jüri Talvet**, Diccionario español-estonio. Hispaania-eesti sõnaraamat. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Toimetanud **Jüri Talvet**. Valgus. Tallinn, 1999. 776 lk
- Ott Kurs, Hagani Gayıblı**, Eesti-türgi – türgi-eesti turistsõnastik. Estonca-Türkçe – Türkçe-Estonca turist sözlüğü. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 2000. 257 lk
- Helle Leemets**, Adrast äkkeni. От аршинника до ямщика. Eesti-vene – vene-eesti väike rahvalooline seletussõnaraamat. Эстонско-русский – русско-эстонский маленький этнологический словарь. Koolibri. Tallinn, 1999. 96 lk
- Magyar-észt igekötős szótár. Ungari-eesti prefiksverbide sõnastik. Összeállította: **Ilona Török, Lea Kreinin**. Szerkesztők: **Anu Nurk, Tõnu Seilenthal**. Bibliotheca studiorum hungaricorum in Estonia. Tartu, 1999. 143 lk
- Mila Major**, Eesti-poola vestmik. Rozmówki estońsko-polskie. Tallinn, 2000. 266 lk
- Vidadi Mamedov**, Aseri-eesti sõnaraamat. Toimetanud **Ene Vainik**. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 303 lk
- Tiit Masso**, Ehitaja sõnastik. Eesti-soome-inglise. Rakentajan sanakirja. Suomi-viro-englanti. Constructor's Dictionary. English-Finnish-Estonian. Eesti Ehitusteabe Fond. ET-Infokeskuse AS. Tallinn, 1999. 302 lk

- Kazuto Matsumura**, Väike eesti-jaapani õppesõnaraamat. Teine, täiendatud trükk. Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa. Tokyo, 1999. 84 lk
- Meditšiiniterminite lühendeid. Koostanud **Pavel Bogovski** ja **Ilmar Laan**. Toimetanud **Rein Kull**. Medicina. Tallinn, 1999. 290 lk
- Reet Neithal**, Mis on mis kirjanduses. Kirjandusterminite leksikon keskkoolile. Draamaterminid: Lehte Tavel. Teaduslik toimetaja **Maie Kalda**. Koolibri. Tallinn, 1999. 168 + 12 lk
- Kalju Pihel**, **Arno Pikamäe**, Suomalais-virolainen sanakirja. Soome-eesti sõnaraamat. Umbes 50 000 märksõna. 4. trükk. Toimetanud **Sirje Ootsing**. Valgus. Tallinn, 1999. 789 lk
- Liisa Piiskoppel**, Inglise-eesti meditsiinisõnaraamat õdedele. Toimetaja: **Jaak Põlluste**. TEA. Tallinn, 2000. 87 lk
- PONS**. Deutsch-Estnisches Wörterbuch. **PONS**. Saksa-eesti sõnaraamat. Tõlkijad: **Tiina Krõlova**, **Karin Aaskivi**, **Rita Tasa**, **Helle Klementi**, **Rutt Veskimeister**, **Maie Lepp**. Toimetajad: **Rita Tasa**, **Ene Sepp**. Koolibri. Tallinn, 1999. 878 lk
- Raili Pool**, Eesti keele verbirektsioone. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1999. 146 lk
- Prantsuse mõtteteri eesti vastetega. Toimetanud **Kaia Sisask**, **Ruth Laane**. Valgus. Tallinn, 1999. 194 lk
- Peeter Päll**, Maailma kohanimed. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 1999. 632 lk
- Meili Rei**, **Urmas Sannik**, Inglise-eesti lihenduslane seletav sõnaraamat. Eesti-inglise sõnaloend. Eesti Lihaliit. Tallinn, 1999. 207 lk
- Ilkka Rekiaro**, All American. Amerikanismide sõnaraamat. Tõlkinud **Mari Vaba**. Toimetanud **Heido Ots**. Valgus. Tallinn, 2000. 397 lk
- Soome-eesti. Suomalais-virolainen. Keskustelusanakirja. Ilo vestmik. Teine, parandatud ja täiendatud trükk. Koostanud **Mari Maasik** ja **Mia Halme**. Ilo. Tallinn, 1997–1999. 189 lk
- Soome-eesti. Suomalais-virolainen. Sanakirja. Ilo sõnastik. Koostanud **Mari Maasik**. Toimetanud **Ene Kaaber**. Ilo. Tallinn, 1999. 142 lk
- Sven-Erik Soosaar**, Eesti-tundraneenetsi sõnastik. Tartu, 2000. 118 lk
- Suur inglise-eesti seletav sõnaraamat. Essential English-Estonian Semi-Bilingual Dictionary for Speakers of Estonian. Chambers & TEA. Peatoimetaja: **Ruth Mägi**. Tõlkijad: **Ivika Arumäe**, **Laine Hone**, **Evi Maimets**, **Piret Part**, **Tiia Rinne**, **Merike Saar**, **Riina Soosaar**, **Nora Toots**, **Enn Veldi**, **Dia Virkus**. Toimetajad: **Ene Alas**, **Aule Gede**, **Suliko Liiv**, **Ruth Mägi**, **Jürgen Rooste**, **Mare Tammarm**, **Katri Tariq**, **Ireen Toomla**, **Mari Vaba**, **Kullo Vende**. TEA. Tallinn, 2000. 1455 lk

- Johan Tamm, Eesti-vene sõnaraamat. 9., parandatud trükk. Valgus. Tallinn, 1999. 752 lk
- Rita Tasa, Deutsch-estnisches Schulwörterbuch. Saksa-eesti koolisõnaraamat. Umbes 17 000 märksõna. Toimetaja: Ene Sepp. Koolibri. Tallinn, 2000. 423 lk
- Uus inglise-eesti majandussõnaraamat. New English-Estonian Dictionary of Economics. Koostanud Vahur Raid. Toimetajad: Ants Pihlak, Inta Soms. Festart. Tallinn, 1999. 789 lk
- Helle Vissak, Väike eesti-vene ja vene-eesti majandussõnastik. Малый эстонско-русский и русско-эстонский экономический словарь. Estada. Tallinn, 2000. 127 lk
- Helle Vissak, Jüri Vissak, Eesti-vene-eesti õigussõnaraamat. Эстонско-русско-эстонский юридический словарь. Estada. Pärnu, 2000. 758 lk
- Võõrsõnastik. Peatoimetaja Ruth Mägi. Üldtoimetaja Rein Kull. TEA. Tallinn, 1999. 695 lk
- Eduard Väari, Richard Kleis, Johannes Silvet, Võõrsõnade leksikon. Kuues, uuendatud trükk. Parandanud ja täiendanud Eduard Väari. Valgus. Tallinn, 2000. 1072 lk
- Õigusleksikon. Koostaja Küllike Maurer. Interlex. Tallinn, 2000. 396 lk
- Asta Õim, Fraseoloogiasõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 588 lk
- Toom Õunapuu, Koma raamat. Toimetaja Margit Ross. Koolibri. Tallinn, 1999. 31 lk
- Toom Õunapuu, Kelmikas vormiraamat ehk sadakond veaohklikku sõna. Toimetaja: Margit Ross. Koolibri. Tallinn, 2000. 32 lk

Uurimused ja käsiraamatud

- 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Viron kielen ja kulttuurin opettaminen Suomessa – seminaari 23.11.1998. Esitelmät. Toimittaneet Reet Kasik ja Leena Huima. Castrenianumin toimitteita 56. Suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais Ugrilainen Seura. Helsinki, 1999. 159 lk
- A kiilt rahvas kynõlas...* Võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Toimetajad Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro Instituudi toimõtiseq 8. Võro, 2000. 231 lk
- Ametniku keelekäsiraamat. Õigusaktide ja muude dokumentide koostaja abiline. Justiitsministeerium. Juura, Õigusteabe AS. Tallinn, 2000. 200 lk
- Arvutuslingvistikalt inimesele. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 1. Toimetaja Tiit Hennoste. Tartu, 2000. 320 lk

- Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu. Pars I. Orationes plenariae & Orationes publicae. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. Linguistica. Pars III. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. Folkloristica & Ethnologia. Litteratura. Archaeologia & Anthropologia & Genetica. Redegerunt: **Anu Nurk**, **Triinu Palo**, **Tõnu Seilenthal**. Tartu, 2000. 239 + 404 + 412 lk
- Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koostanud ja toimetanud **Jüri Viikberg**. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn, 1999. 598 lk
- Eesti taimede määraja. Toimetaja: **Malle Leht**. Autorid: Heljo Krall, Toomas Kukk, Tiiu Kull, Vilma Kuusk, Malle Leht, Tatjana Oja, Ülle Reier, Silvia Sepp, Hanno Zingel, Taavi Tuulik. EPMÜ ZBI. Eesti Loodusfoto. Tartu, 1999. 447 lk
- Martin Ehala**, Kirjutamise kunst. Tekstiõpetuse õpik. Künnamees. Kallavere, 2000. 224 lk
- Emakeele Seltsi aastaraamat 43. 1997. Peatoimetaja **Mati Erelt**. Tegevtoimetaja **Tõnu Tender**. Tartu, 1999. 224 lk.
- Mati Erelt**, **Tiiu Erelt**, **Kristiina Ross**, Eesti keele käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 577 lk
- Estonian Sociolinguistics. Edited by **Tiit Hennoste**. International Journal of the Sociology of Language 139. General Editor Joshua A. Fishman. Mouton de Gruyter. Berlin-New York, 1999. 158 lk
- Estonian: Typological Studies. III. Edited by **Mati Erelt**. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 11. Tartu Ülikool. Tartu, 1999. 252 lk
- Estonian: Typological Studies. IV. Edited by **Mati Erelt**. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 14. Tartu Ülikool. Tartu, 2000. 220 lk
- Tiiu Erelt**, Eesti ortograafia. Kolmas, täiendatud trükk. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 1999. 90 lk
- Tiiu Erelt**, **Mati Erelt**, **Maire Raadik**, **Tiina Leemets**, **Sirje Mäearu**, Keeleõuanne soovitab 2. Koostanud ja toimetanud **Tiiu Erelt** ja **Maire Raadik**. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 186 lk
- Valmen Hallap**, Verbaaltuletussufiksids mordva keeltes (ühismordva keeles esinenud sufiksids). Toimetaja **Valdek Pall**. Eesti Keele Instituudi toimetised 5. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 328 lk.
- Kairit Henno**, Eesti priinimed. Jaani kihelkond. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 223 lk
- Märt Hennoste**, Tekstiõpetuse käsiraamat keskkoolile. II trükk. Avita. Tallinn, 1995, 1999. 224 lk

- Inter dialectos nominaque*. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000. Koostanud ja toimetanud **Jüri Viikberg**. Eesti Keele Instituudi toimetised 7. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. XXII + 498 lk
- Lars Jonsson**, Euroopa linnud. Euroopa, Põhja-Aafrika ja Lähis-Ida lindude välimääraja. Tõlkinud Ruth Ling ja Kaja Peterson. Toimetanud ja Eesti oludele kohandanud **Eerik Leibak**. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn, 2000. 560 lk
- Evi Juhkam, Aldi Sepp**, Läänemurde tekstid. Eesti murded VIII. Toimetanud Anu Haak. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 2000. 765 lk
- Heiki Jaan Kaalep**, Eesti keele ressurside loomine ja kasutamine keeletehnoloogilises arendustöös. *Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 7. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1999. 156 lk
- Marja Kallasmaa**, Saaremaa kohanimed II. Toimetaja Tiina Lias. Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 222 lk
- Reet Kasik**, Johdatus viron kielen tutkimukseen. *Castrenianumin toimitteta* 55. Helsinki, 1999. 286 lk
- Mari Kendla**, Lääne-Eesti kalanimetused. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1999. 129 lk
- Krista Kerge**, Eesti süntaks võorkeeleõppe praktikule. TEA. Tallinn, 2000. 215 lk
- Kirjakeele teataja II 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna soovitusel. Koostanud ja toimetanud **Tiiu Erelt** ja **Maire Raadik**. Emakeele Selts. 2000. 124 lk
- Einar Kraut**, Eesti keele häädamine. TEA. Tallinn, 2000. 112 lk.
- Rein Kull**, Kirjakeel, oskuskeel ja üldkeel. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 254 lk
- Uno Liivaku**, Kirjakeel ja kirjasõna. Keeletark soovitab I. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 1999. 198 lk
- Mai Loog, Krista Kerge**, Tuul tiibades. Eesti keele suhtluse kõrgtase. Riiklik Eksami- ja kvalifikatsioonikeskus. Tallinn, 1999. 160 lk
- Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998. Toimittaneet **Lembit Vaba, Heikki Hurtta**. *Folia Fennistica & linguistica* 23. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tampere, 1999. 110 lk
- Maia Madisso**, Õigekeele- ja analüüsiharjutusi eksamikirjandiks valmistujatele. Kännimees. Kallavere, 1999. 80 lk
- Uku Masing**, Eesti vanema kirjakeele lood. Koostaja Anti Lääts. Ilmamaa. Tartu, 1999. 296 lk
- Mari Must**, Vene laensõnad eesti murretes. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 659 lk

- Peep Nemvalts, Aluse sisu ja vorm. Alusfraasi käändevaheldus tänapäeva eesti kirjakeeles. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 190 lk
- Ants Pihlak, Ly Krikk, Ingliskeelsete tekstide tõlkimine. Interpreter of hard English grammar cases. Toimetanud Helju Jüsi. Tallinna Pedagoogikaülikool. Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus. Tallinn, 2000. 201 lk
- Hille Pajupuu, Kuidas kohaneda võõras kultuuris. TEA. Tallinn, 2000. 96 lk
- Karl Pajusalu, Merike Parve, Pire Teras, Sulev Iva, Võru vokaalid. I. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 13. Tartu, 2000. 105 lk
- Renate Pajusalu, Deiktikud eesti keeles. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 8. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu, 1999. 211 lk
- Toomas Paul, Eesti piiblitõlke ajalugu: esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Emakeele Seltsi toimetised 72. Emakeele Selts. Tallinn, 1999. 875 lk
- Toomas Põld, Kullamaa katekismuse lugu: eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu, 2000. 254 lk
- Henno Rajandi, Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. Eesti Keele Instituudi toimetised 3. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1999. 219 lk
- Nele Reimann, Tiiuht’ “ABC kiräõppusõ” manõq; abis ja juhatusõs kuulmeistrile võro keele oppamises algklassilatsilõ. Võro Instituudi toimõtiseq 9. Võro, 2000. 176 lk
- Virve Sarapik, Keel ja kunst. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn, 1999. 335 lk
- Studia ad geographiam linguarum pertinentia.* Toimetajad Vilja Oja, Seppo Suhonen. Eesti Keele Instituudi toimetised 6. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000. 200 lk.
- Ellen Uuspõld, Üliõpilastööde vormistamise juhend. Tartu Ülikool. Filosoofiateaduskond. Eesti keele õppetool. Tartu, 2000. 57 lk
- Õdagumeresoomõ piirisüämeq. Keskused läänemeresoome piiridel. Toimõndanuq Karl Pajusalu, Jüvä Sullõv. Konverents Verskan, rehekuu 28.–30. 1999. Võro Instituudi toimõndusõq 10. Võro, 2000. 185 lk
- Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Konverents Kurgjärvel, rehekuu 29.–31. 1998. Võro Instituudi toimõtiseq 6. Võro, 1999. 327 lk
- Õigus ja keel. Temaatiline valik Õiguskeeles aastatel 1995–1999 ilmunud kirjutistest. Justiitsministeerium. Juura, Õigusteabe AS. Tallinn, 2000. 224 lk

Kroonika

1999.-2000. aasta keelesündmusi

1999. a täiendas Riigikogu pühade ja tähtpäevade seadust ning 14. märtsi, Kristjan Jaak Petersoni sünniaastapäeva, tähistati esimest korda riikliku tähtpäevana – emakeele päevana.
- 11.05.1999. Emadepäeval anti Väike-Maarjas Tiiu Ereltile ja Uno Merestele üle 1999. a F. J. Wiedemanni keeleauhind.
- 27.06.1999. Tartus peeti 32. J. V. Veski päev teemal „Muutuv eesti keel II”, mis hõlmas foneetikaprobleeme. Ettekanded: Einar Kraut „Hääldusnormist”, Hille Pajupuu „Eesti intonatsioonist”, Kaily Cui ja Karl Pajusalu „Sõnaalgulise *h* hääldusest eesti keeles”, Einar Meister „Eesti keele foneetiline andmebaas”. Ühtlasi tehti teatavaks, et J. V. Veski stipendiumi saab üliõpilane Reet Hendrikson.
- 29.–30.06.1999. Tallinna pedagoogikaülikoolis toimus IV Välis-Eesti kongress. Keeleteemalisi ettekandeid: Ilse Lehiste „Keel ja identiteet”, Jüri Viikberg „Keelesaar: mida otsitakse, mida leitakse?”, Raimo Raag „Rootslane Eestis ja eestlane Rootsis. Identiteediküsimus Kumla näitel”, Matti Punttila „Kas enamuskeele armust”, Mati Hint „Identiteedi järjepidevuse imperatiiv”, Tiiu Salasoo „Keel ja identiteet”, Maela Viirsoo „Tuuma teadus, tuuma keel, eesti keel”.
- 29.06.–01.07.1999. Saaremaal Loonal toimus rahvusvaheline sümposium „Põhja-Euraasia rahvaste ja keelte juured III” („Roots III”). Sümpoosioni korraldasid Tartu ülikool, Eesti Biokeskus, Avatud Eesti Fond Georg Sorosi programmi „Ida-ida” raames ja Eesti Soome Instituut. Keeleteemalisi ettekandeid: Pavel Dolukhanov (Newcastle) „Ränded, koostoime ja keelevahetus Ida- ja Põhja-Euroopas”, Ants-Michael Uesson (Malmö) „Indoeuroopa ja uurali keeled”, Kalevi Wiik (Turu) „Põhja-Euroopa rahvaste ja keelte päritoluga seotud probleemide loend”, János Pusztay (Szombathely) „Miks on põhjaeuraasia keeltes ühisjooni?”, Kristian Nilsson (Lund) „Paabel ja soome-ugri keelepuu”, Urmas Sutrop (Konstanz) „Soome-ugri keelte mets: puudest ja laine-dest”, Ago Künnap (Tartu) „Lingvistilistest seostest”.

- 28.–30.10.1999. Värskas toimus Võru Instituudi ja Tartu ülikooli eesti keele õpetooli korraldatud rahvusvaheline konverents teemal „Keskused läänemeresoome piiridel”, mis oli arvult neljas järjestikune läänemeresoome piiri teemat käsitlev rahvusvaheline teaduskonverents. Ettekan- deid: Helena Sulkala (Oulu) „Keel, identiteet ja ühiskond”, Karl Pajusalu „Setu kui keeleline keskus”, Kalevi Wiik (Turu) „Läänemeresoome mõjusuunad”, Anu-Reet Hausenberg „Läänemeresoomlaste asuala idapiirist”, Anžela Saksa ja Jaan Õispuu „Karjala keskustest”, Mauno Koski (Turu) „Vanimad ristiusu sõnad läänemeresoome keele- alal”, Lembit Vaba „Tähelepanekuid (Lõuna-Eesti) baltismidest”, Eberhard Winkler (München) „Salatsi liivi keele asendist. Vahekokkuvõte”, Kersti Boiko „Kas läti keeles on ühendverbe?”, Liena Muižniece „Üle- vaade possessiivsuse väljendusviisidest neljas Läänemere areaali kee- les”, Jouko Heyno „Turgi keeled ja Läänemeri”, Ago Künnap „Pedas- pää põhjaeestipärasuste lõpp-punkt lõunaeeesti murdeala idapiiril”, Mati Hint „Tartu vana kirjaviisi ja eesti prosoodia”, Marja Kallasmaa „Saaremaa kui piiririik”, Olga Karlova „Isikunimed Vuokkinieme ko- hanimeses”, Marje Joalaid „Hammaste ja hambad. Ühe Lõuna-Tartu- maa küla nimetraditsioonist”, Evar Saar „Laiast ilmast laenatud võrd- levad kohanimed Võrumaal”. Teise päeva lõpetas Jüri Viikbergi ju- hatatud diskussioon „Mis teeb oma omaks ja võõra võõraks”.
- 18.–19.11.1999. „Eesti keele sõnaraamatu ÕS 1999” ilmumise puhul peeti eesti keele instituudi saalis rahvusvaheline keelekorralduskonverents. Esimesel päeval arutati üldteoreetilisi ja ülevaatelisi küsimusi: Valen- tīna Skujiņa (Riia) „Pakilisi lingvistilisi ja terminoloogilisi probleeme Läti keelekasutuses”, Sari Maamies (Helsingi) „Keelekorraldus Soomes: milline see on ja mida sellelt oodatakse”, Eija-Riitta Grönros (Helsingi) „Sõnaraamat ja keelemuutused”, Birgitta Lindgren (Stock- holm) „Keelehoole Rootsisis koos lühiülevaatega teiste Põhjamaade olu- korra kohta”, Mati Hint „Kellele kuulub eesti keelekorraldus?”, Kris- tiina Ross „Ülevaade prantsuse keele korraldusest läbi aegade”, Mart Rannut „Prantsuse keel kui teine keel Kanada Québeci osariigis”.
- Konverentsi teine päev, mis oli tervenisti eesti keelele pühendatud, algas ettekannetega: Tiiu Erelt „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999”, Peeter Päll „Nimekorralduse probleeme”, Katrin Kern „Kes ütleb, et see on õige? Keelelisest autoriteedist”, Andres Langemets „Keelekor- raldaja, kas korporant või avalik naine”. Konverentsi lõpetas diskus- sioon teemal „Kui liberaalne võib olla keelekorraldus”.
- 30.11.1999. Tartu ülikoolis toimus professor Peeter Tulviste algatusel ja juhatusel rahvusvaheline konverents „Rahvuskeel globaliseerivas kõrg- hariduses”. Valter Lang kõneles rahvusteaduste keelest, Els Oksaar

(Hamburg) rahvuskeele väärtusest teadusele ja ülikoolile. Wilfried Hartmann rääkis Hamburgi ülikooli teadus- ja õppetööst ning Jyrkki Kalliokoski Helsingi ülikooli õppetöö ja teaduspublikatsioonide keeltest. Jyväskylä ülikooli professori Kari Sajavaara ettekande teema oli „Soome kõrghariduse keelepoliitika”. Eesti TA president Jüri Engelbrecht rääkis eelretsenseerimise olulisusest teaduses ja keeleprobleemidest. Läti ülikooli keelepoliitikast pidas ettekande selle ülikooli rektor Juris Zakis. Ajakirjanik Andrei Hvostov käsitles uut identiteeti 21. sajandi künnisel. Tartu ülikooli eesti keele professor Mati Erelt põhjendas oma sõnavõtus eestikeelse kõrghariduse vajalikkust. Hans Arnoldi (Lübeck) sõnavõtt puudutas Eesti ajalugu, rahvuskeele kujunemist ja rahvusriigi loomist. Voroneži ülikooli rektor Ivan Borissov oli lähetanud oma ettekande „Keel ja maailma teadlaskond” teksti.

- 02.12.1999. Rahvusraamatukogu konverentsisaalis peeti vabariigi valitsuse õigusterminoloogiakomisjoni ja justiitsministeeriumi korraldusel 7. õiguskeelepäev. Ettekanded: Erki Silvet „Õiguskeel olgu juriidiliselt täpne, kirjakeelena laitmatu ning õiguse rakendajale arusaadav”, Rein Kull „Õigusterminoloogia päevaprobleemid ja kitsaskohad”, Raigo Sõlg „Õigustloovate aktide keelekasutuse õiguslik reguleerimine”.
- 09.–10.12.1999. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli tähistas seminariga „Eesti keele allkeeled” õppetooli 80. aastapäeva. Seminari esimese päeva teema oli „Mõisteid ja liigitusi”. Ettekanded: Tiit Hennoste „Allkeele mõiste ja liigid”, Pirkko Nuolijärvi „Kirjakeele vahekorra allkeeltega”, Karl Pajusalu „Ühiskeele mõistest”, Krista Kerge „Igapäeva-keel ja kirjakeel”. Teise päeva teema oli „Eesti allkeelte erinevustest”. Ettekanded: Tiit Hennoste „Suuline vs. kirjalik kõne”, Liina Lindström ja Piret Toomet „Narratiiv”, Andriela Rääbis ja Riina Vellerind „Ametlik dialoog”, Reet Kasik „Reklaamikeel”, Inga Kukk „Poliitilise teksti tunnused ja analüüsimetoodika”, Margit Kiisler „Seaduse keel” ning Tõnu Tender „Eesti slängi muutumisest ajas”.
- 14.05.2000. Emadepäeval anti Väike-Maarjas Ellen Uuspõllule üle 2000. a F. J. Wiedemanni keeleauhind.
- 27.06.2000. Tartus peeti 33. J. V. Veski päev teemal „Eesti oskuskeel 2000”. Ettekanded: Tiiu Erelt „Praegune oskuskeelesituatsioon”, Eerik Leibak „Maailma lindude eestikeelsetest nimedest”, Toivo Hinrikus „Farmaatsia oskussõnavaras”, Kaido Jaanson „Mõned poolsubjektiivsed mõtted politoloogias ja poliitika keelest”, Raul Narits „Keele sõnavara ja selle seos Eesti õiguskorraga”, Arvi Tavast „Olukorras ja probleemidest arvutialal”. Ühtlasi tehti teatavaks, et 2000. a J. V. Veski stipendiumi saab Argo Mund.

- 07.–13.08.2000. Tartus toimus üheksas rahvusvaheline fennougriatika kongress (Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum). Ettekannete teese saab lugeda kongressi teesikogumikust (vt 1999.–2000. a ilmunud keeleraamatud siinses ajakirjas).
- 08.12.2000. Rahvusraamatukogu konverentsisaalis peeti justiitsministee-riumi ja Eesti Juristide Liidu korraldusel 8. õiguskeelepäev. Ettekanded: Erki Silvet „Seadused peavad olema arusaadavad”, Jaan Sootak „Seaduse arusaadavus ja käitumisnormi regulatiivsus”, Aime Vettik „Mõiste ja tema keeleline ekvivalent”.
- 08.–09.12.2000. Kuressaare linnuse kapiitlisaalis toimus Johannes Aaviku 120. sünniaastapäevale pühendatud konverents „Keelteoskus kui kultuuri osa”. Konverentsi korraldasid Johannes Aaviku Selts, Tallinna pedagoogikauilikooli läänemeresoome keelte õppetool ja Saaremaa muuseum. Ettekandeid: Helgi Vihma „Mis tegi Johannes Aavikust maailmanime”, Jaan Õispuu „Soome keele õpetamine Johannes Aaviku hõimuaate ja keeleuudenduse osana”, Hannu Remes „Keeleuudendaja Johannes Aaviku Aho-harrastus”, Pentti Soutkari „100 aastat Julius Mägiste sünnist”, Pille Kippar „Oskar Loorits ja hõimuliikumine”, Silvi Nemvalts „Keelteõpe Rootsis”, Lumme Erilt ja Helen Kurss „Vanade keelte oskus kui kultuuri osa”, Peep Nemvalts „Võõrkeele võlu ja emakeele elujõud”, Liilia Corradi „Inglise keel globaalse keelena: tänapäeva *lingua franca* eeldused ja problemaatika aspekte”, Helle Metslang „Grammatika metafoorid”, Lumme Erilt „Nimed ja nimisõnad”, Tarja Tantu „Kultuurilised väärtused ja keeleõpe”, Maija-Liisa ja Seppo Härkönen „Eesti keele oskus eesti kultuuri levitamisel Oulus ja Oulu ümbruskonnas”, Heli Laanekask „Kas on olemas head õpikut eesti keele õppimiseks?”, Nele Reiman „Võru keele ja kultuuri tutvustamisest-õpetamisest ajaloolise Võrumaa koolides”, Tiiu Erelt „Keelkorralduse eesmärkidest ja vahenditest”, Eduard Vääri „Võõrsõnatulvad eesti kirjakeelde”.

1999.–2000. a kaitstud eesti keele magistri- ja bakalaureusetööd

Tartu ülikooli magistrیتööd

1999: Mari Kendla „Lääne-Eesti kalanimetused”, Liina Lindström „Sõnajärg eesti narratiivides”, Merike Parve „Võru vokalismi erijooni”, Raili Pool „Ainsuse 1. ja 2. isiku personaalpronoomenite eri kujude kasutamistest”, Andriela Rääbis „Telefonivestluse sissejuhatus”, Piret Toomet

„Kaudne kõneviis tänapäeva eesti keele suulistes tekstides”, Ilona Trigel „Verbi *andma* kognitiivlingvistiline analüüs”, Kadri Vider „Sagedamad eesti verbid semantilises andmebaasis”.

2000: Karin Kaljumägi „*ohtlik-* ja *kontsert-*tüüpi sõnade kriitiliste morfoloogiliste vormide kasutamisest”, Inga Kukk „Eesti rahvuspoliitika osaliste esitamine meedias. Kriitiline teksti-analüüs”, Margit Langemets „Sõnaraamatu arvutilingvistiline analüüs”, Elo Rohult „Vaateid R. M. Rilke poeetilisele maailmale”, Katrin Uind „Kihnu murraku sõnavara”, Ann Veismann „Aega väljendavad ruumimetafoorid. Teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele”, Eva Velsker „Inessiivi lõpu varieerumine Vastseliina murrakus”.

Tartu ülikooli bakalaureusetööd

1999: Kaily Cui „Sõnaalguline *h* eesti keeles”, Katrin Einblau „Ajateenijate keelekasutusest 1998. a. suvel läbiviidud ankeetküsitluste põhjal”, Kersti Jürgenson „Eesti Ekspressi omapärane sõnavara”, Kristel Kikas „Heinrich Stahli saksa-eesti sõnastik (1637) eesti-saksa sõnastikuna”, Annika Kohv „Adverb Georg Mülleri jutlustes”, Karen Kuldnokk „Pealkiri ajalehes „Maaleht””, Alice Mandli „Jookide mõisteline sõnastik”, Aili Meier „Tõlgitud euroaktide keeleprobleeme”, Pille Põldmets „Rõivanimetuste mõisteline sõnastik”, Annika Ruven „Antsla, Põlva, Värska õpilaste slängist”, Maarika Saks „Viisiadverb Vastseliina murrakus”, Reet Sohar „Imperfekti moodustus tänapäeva Kanepi murdepruugis”, Ave Svarts „Ülevaade gümnaasiumilõpetajate keelelisest kompetentsusest 1998. aasta riigieksamikirjandite põhjal”, Marjeta Venno „Käänded ühe eesti lapse arenevas keeles vanuses 1,2–4,0”.

2000: Annaliisa Ainsalu „Suhtluse reguleerimine näo- ja pealiigutuste kaudu eestikeelses mediavestluses”, Eve Alender „Eesti ettevõtetnimetustest 20. sajandil (toitlustus- ja majutusettevõtete näitel)”, Rita Arik „2–5-aastaste laste sõnakasutuse erijooni”, Maarika Asi „Põlva õpilaste murdekeelest”, Mariko Faster „Ülevaade ajaloolise Võrumaa ja Setumaa kohanimede determinantidest”, Anne Hainsoo „Asta Willmanni omapärase sõnavara romaanide „Hundisõidul” ja „Peotäis tuhka, teine mulda” I-II osa põhjal”, Reet Hendrikson „Kirjanik Mihkel Muti eripärane leksikakasutus”, Triin Iher „Võru verb haritlaste keeles”, Kristi Ilves „Adverb Mulgi murdes”, Anne Kaaber „Lõuna-Eesti illatiivi ja inessiivi moodustusest”, Tiia Laanekask „Eesti hulgasõnade süntaktilisi omadusi”, Mari-Epp Laigu „Deiktiline projektsioon eesti keele suulistes vestlustes”, Eva Laur „Raadiointervjuu ülesehituse analüüs Kuma raadio intervjuude põhjal”, Imbi Luik „Pöördelõpud Orava

murdetavas”, Liina Lutsepp „Pikemad tagasisided eestikeelsetes argivestlustes”, Mari Mets „*nud-* ja *tud-*partitsiip Põlva murrakus”, Jaane Moorits „Eesnimed Mats Tõnissoni tähtsamatutes”, Lilian Mutso „Soospetsiifilise keeleuurimisest. Katkestused meeste ja naiste kõnes”, Külli Prillop „Georg Mülleri jutluste verbivormistik”, Krista Strandson „Teise voo reformuleeringud eesti vestlustes”, Merle Sukk „Määradverbid 20. sajandi eesti kirjakeeles”, Aimi Tedresalu „Ortograafia- ja morfoloogiavead keskkooli lõpu- ja ülikooli sisseastumiskirjandites”, Maigi Vija „Ühe eesti lapse keeleline areng vanuses 1,5–2,0”.

Tallinna pedagoogikaülikooli magistritööd

1999: Evelin Müüripeal „Kultuurautonoomia. Eesti Vabariigi vähemusrahvuste haridus- ja keelepoliitika aastail 1918–1940”.

Tallinna pedagoogikaülikooli bakalaureusetööd

1999: Maria Jürimäe „Kuidas eesti laps õpib lugema?”, Olga Puusepp „*Sina* ja *teie* eesti ja vene keeles”, Tarmo Tuule „Eesti keele õppejõud Soome ülikoolides 1967–1999”.

2000: Annika Bauer „Julius Mägiste nimeraamatud”, Heidi Meier „Kunsti- ja tarbeteksti võrdlev analüüs Mati Undi näitel”, Victoria Parmas „Ühe eesti lapse küsilause areng (Ingel-Britt 1,6–2,3)”, Liisi Piits „Stiilimärgendid eesti kirjakeele seletussõnaraamatus (II köite põhjal)”, Kairi Rosenfeld „Varieerumine *jalg-* ja *sepp-*tüübi mitmuse osastava moodustamisel”, Liina Soolo „Liitsõnade kasutus 20. sajandi valitud ajalehetekstides”.

koostanud Tõnu Tender ja Maire Raadik

 OK